



ธรรมจักร

ฉบับที่ ๑๒๖

เรียบเรียง

กรมศิลปากร

พิมพ์ถวายพระภิกษุและสามเณร
ซึ่งเข้าสมณวิปัสสนาสถานแห่งชาติ พระนคร
ในเทศกาลเข้าพรรษา

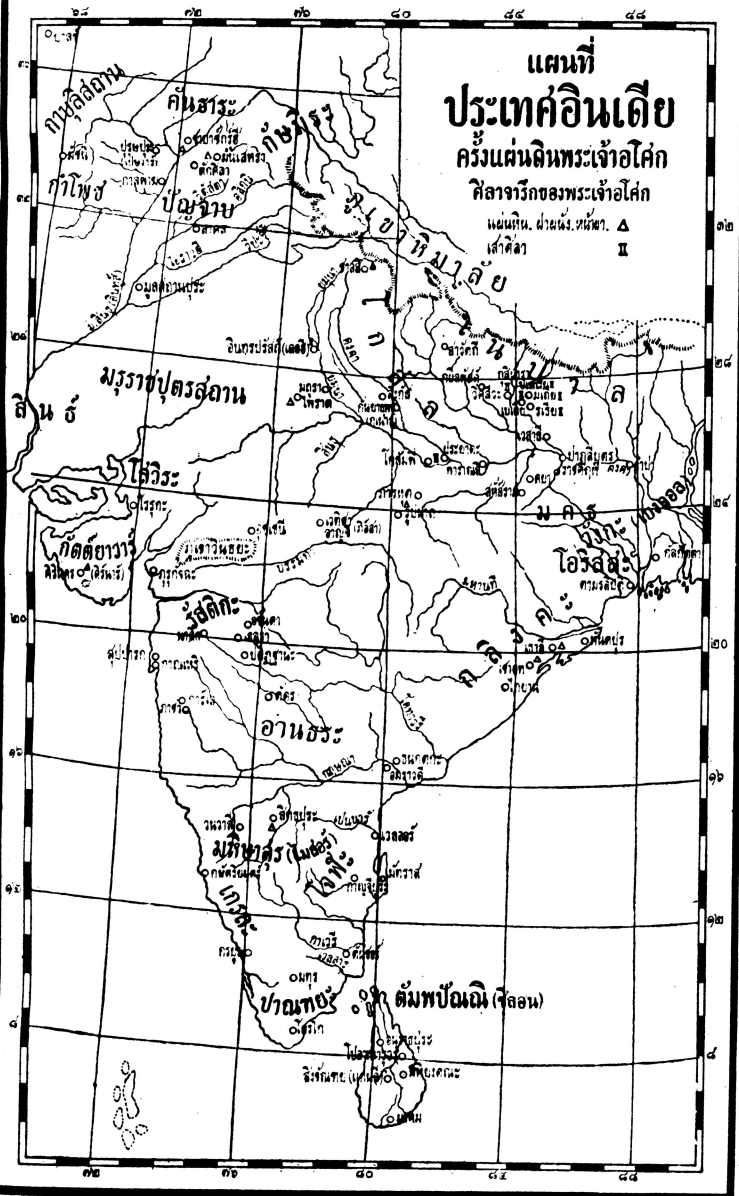
พ.ศ. ๒๕๐๘

แผนที่ ประเทศอินเดีย

ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอโศก

ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก

แผ่นหิน, ฝาผนัง, วัตถุ, Δ
เสาหิน II





ธรรมจักร

ชิต อัญโฬ

เรียบเรียง

กรมศิลปากร

พิมพ์ถวายพระภิกษุและสามเณร

ซึ่งเข้าสมณิพธิรัตนขัตถานแห่งชาติ พระนคร

ในเทศกาลเข้าพรรษา

พ.ศ. ๒๕๐๘

เรื่อง

ธรรมจักร

ธนิต อยู่โพธิ์ เรียบเรียง

กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในเทศกาลเข้าพรรษา

พ.ศ. ๒๕๐๘

จำนวน ๒๐,๐๐๐ ฉบับ

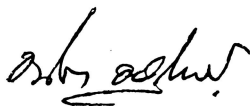
คำนำ

กรมศิลปากร มีกำหนดเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ให้พระภิกษุสามเณรเข้าชมในเทศกาลเข้าพรรษา ณ วันแรม ๔ ค่ำ และแรม ๕ ค่ำ เป็นประเพณีประจำปีตลอดมา ซึ่งในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นี้ ตรงกับวันที่ ๑๗ และ ๑๘ กรกฎาคม และในโอกาสนี้ได้เคยจัดพิมพ์หนังสือสารคดีถวาย เพื่อประทับสติปัญญา ตามฐานานุกรม ซึ่งหนังสือสารคดีดังกล่าวนี้ ได้ปรากฏผลเผยแผ่ความรู้ออกไปถึงท่านผู้ครองพระวาสวีสัยที่แผ่ใฝ่ในการแสวงหาความรู้โดยทั่วไปด้วย ในปีนี้จึงขอนำเรื่อง “ธรรมจักร” มาจัดพิมพ์ถวาย

เรื่อง “ธรรมจักร” ที่นำมาพิมพ์ในครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงไว้แต่ต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๗ แล้วได้ตัดตอนแบ่งเป็นบทความให้จบลงแต่ละตอนด้วยเวลาจำกัด นำออกกระจายเสียง ณ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย กรมประชาสัมพันธ์ ในเทศกาลเข้าพรรษา ในศกนั้น เมื่อส่งกระจายเสียงออกไปแล้ว ก็มีท่านผู้ฟังสนใจติดต่อขอสำเนาบทความมา ซึ่งเจ้าหน้าที่ก็จัดส่งไปให้ตามประสงค์ แต่มาคิดเห็นว่า การฟังจากวิทยุกระจายเสียง ก็ดี การอ่านบทความที่ส่งไปให้ ก็ดี ถ้าไม่มีภาพ

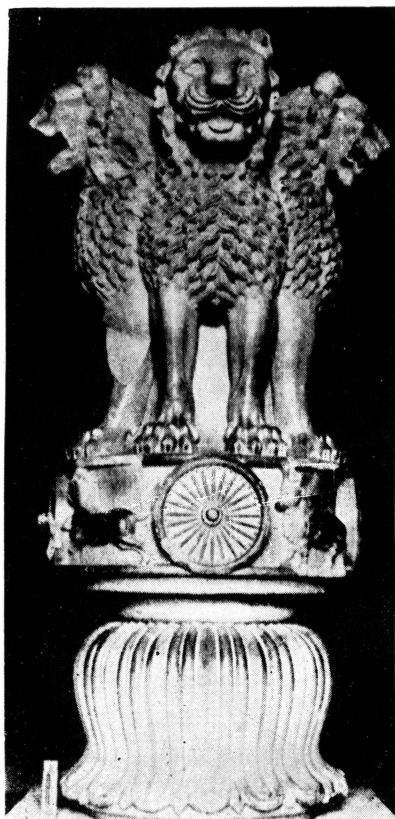
ประกอบข้อความที่กล่าวไว้ ก็อาจเข้าใจไม่แจ่มแจ้งเท่าที่ควร ข้าพเจ้าจึงจัดภาพประกอบเรื่อง พิมพ์รักษฉบับไว้ ในนิตยสาร ศิลปากร ปีที่ ๘ เล่ม ๖ มีนาคม ๒๕๐๘ แต่ในครั้งนี้ได้แก้ไขต่อเติมและเพิ่มภาพกับแผนที่ประกอบเรื่องเท่าที่จะให้สมบูรณ์ได้ แล้วนำมาจัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรณการ ด้วยหวังว่า จะเป็นเครื่องเพิ่มพูนธรรมวิद्याสาธาณประโยชน์สืบไป

ขออนุโมทนาในกุศลจริยาทานมัย ซึ่งบรรดาท่านพุทธศาสนิกชน ตั้งแต่ต้นแต่ ๗ พณ ๗ นายกรัฐมนตรีและท่านผู้หนึ่ง ท่านรัฐมนตรีและคุณหญิง ท่านเจ้าของ ผู้จัดการ ห้างร้าน บริษัท องค์กร และท่านสาธุชนทั้งหลาย ซึ่งได้มีจิตศรัทธา บริจาคทรัพย์ น้ำอัฐม เครื่องดื่ม ยาสูบ ยารักษาโรค และกับปัจจัยภัณฑ์อื่นๆ ส่งมาให้กรมศิลปากร จัดสิ่งซึ่งเป็นสุขบริโภคนถวายเป็นกาลทาน แก่พระภิกษุสามเณรที่เข้าสมณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในเทศกาลเข้าพรรษา ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นี้ ขอทุกท่านจงประสบแต่สิ่งมิ่งมงคล สมบูรณ์พูนผลด้วยจตุรพิธพร ตลอดกาลนาน เทอญ.



กรมศิลปากร

๑๐ กรกฎาคม ๒๕๐๘



รูปที่ ๑

- (ซ้าย) ภาพสิงโตรองรับธรรมจักร เหนือบัวหัวเสา บนเสาศิลาโอศก ขุดพบที่ตำบลสารนาถ เมืองพาราณสี
- (ขวา) ภาพจำลองเป็นนกกอบัว และเสารธรรมจักร ที่กำแพงศิลาพระมหาสุปสาณจี จะเห็นนกกอบัวทอมสองนกกอบัวชูก้านออกมาจากฐานเหนือบัวว่าคล้ายรูปประมัญคว่า แสดงให้เห็นว่า ยอกเสาศิลาโอศก (ภาพซ้าย) เมื่อยังสมบูรณ์ก็อยู่ ก็จะมีธรรมจักรประดิษฐานอยู่เหนือหัวสิงโตทั้งสี่ เช่นใน รูปขวา

ธรรมจักร

ธนิธ อยู่โพธิ์
เรียบเรียง



ก่อนจะพูดถึงเรื่องธรรมจักร ข้าพเจ้าขอทบทวน^๕ ความจำเรื่องพุทธประวัติแก่บรรดาท่านพุทธศาสนิกชน ซึ่งยังคงจำกันได้ดีว่า ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะประสูตินั้น มีพระคัมภีร์ทายลักษณะบอกไว้ว่า ท่านผู้ประกอบด้วยลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ย่อมมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครองพรवास จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบรพชา จักได้เป็นพระพุทธเจ้า

พระเจ้าจักรพรรดิ มีสมบัติเป็นอย่างไรบ้าง ? เราลองพิจารณากันดู ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิมีสมบัติสำคัญ เรียกว่ารัตนะ มี ๗ อย่างคือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และขุนพลแก้ว ใน ๗ อย่างนี้ จักรแก้วเป็นของสำแดงพระบรมเดชานุภาพสำคัญที่สุด และดูเหมือนจักรแก้วหรือจักรรัตนะนี้แหละ

ที่แปด เหตุให้ได้อีกว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จักรัตนะ หรือ
 จักรแก้วหรือล้อแก้วนี้ ตามพระคัมภีร์บาลีบอกไว้ว่ามีกำแพง
 มีกำแพง มีตุ้ม บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง เมื่อจักรัตนะบังเกิด
 แก่พระราชองค์ใด พระราชองค์นั้นก็เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ
 ท่านพรรณนาไว้ว่า วันที่จักรัตนะปรากฏนั้น เป็นวันเพ็ญ
 อุโบสถ พระราชาทรงสร้างพระเศียรและรักษาอุโบสถศีล เสด็จ
 ประทับอยู่บนราชอาสน์ ณ ปราสาทชั้นบน แล้วจักรัตนะก็ลอย
 จากจักรทหะ ในภูเขาวិบุลบรรพต มาปรากฏเฉพาะพระพักตร์
 ให้ทรงประจักษ์ว่า พระองค์เป็นราชาจักรพรรดิแล้ว พระเจ้า
 จักรพรรดิก็จะเสด็จลุกจากราชอาสน์ ทรงทำอุตตราสงค์ แล้ว
 ทรงหยิบพระสุวรรณภิงคารด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงประพรมน้ำ
 ในพระสุวรรณภิงคารลงบนจักรัตนะด้วยพระหัตถ์ขวา แล้วมี
 พระราชดำรัสว่า จักรัตนะอันเจริญจงหมุนไป จักรัตนะอัน
 เจริญจงนำชัยชนะให้ยิ่ง ๆ ขึ้น แล้วจักรัตนะนั้นก็หมุนไป
 ทางทิศบูรพา หมุนไปทางทิศทักษิณ หมุนไปทางทิศปัจจิม
 หมุนไปทางทิศอุดร จักรัตนะหมุนไปทางทิศใด พระเจ้า
 จักรพรรดิพร้อมด้วยจตุรงคเสนาก็จะเสด็จตามไปด้วย จักรัตนะ
 หยุดอยู่ ณ ประเทศใด พระเจ้าจักรพรรดิกับจตุรงคเสนาก็พัก
 อยู่ ณ ประเทศนั้นด้วย บรรดาพระราชผู้เคยเป็นปฏิปักษ์อยู่ใน

ทิศนั้น ๆ ก็เข้ามาเฝ้าถวายการต้อนรับถวายความภักดี ยอมอยู่
ใต้พระบรมเศษานุภาพ พระเจ้าจักรพรรดิก็จพระราชทานโอวาท
ด้วยศีลห้า (ซึ่งเรารู้จักกันดีแล้ว) เมื่อจักรัตนะนำชัยชำนะ
ไปทั่วปฐพี มีมหาสมุทรเป็นแดนโดยรอบแล้ว ก็นำเสด็จกลับ
มายังราชธานี* จักรัตนะหรือล่อแก้วนี้ในคัมภีร์อรรถกถา**
พรรณนาขยายความออกไปอีกยืดยาว แต่พอสรุปกล่าวได้ว่า
จักรัตนะนี้มีรูปเหมือนล่อรถ คุมเป็นแก้วอินทนิล ตรง
กลางคุมส่องแสงสว่างออกเป็นวงกลมเหมือนพระจันทร์ทรงกลด
รอบคุมเป็นแผ่นเงิน มีซี่กัลลวณแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการ
ทั้งพื้นซี่ ก้าแต่ละซี่มีลวดลายประดับต่าง ๆ กัน ส่วนกงล้อ
เป็นแก้วประพาฬสีสุกใส วงนอกของกงทุกระยะของก้า ๑๐ ซี่
ที่สอดเข้าไปนั้น มีท่อแก้วประพาฬติดอยู่ขอบนอกของกง
ทุกระยะ รวม ๑๐๐ ท่อ เมื่อจักรัตนะหมุนไปในอากาศ
ท่อแก้วประพาฬเหล่านั้นจะกินลมเกิดเป็นเสียงไพเราะดุจเสียง
ปี่ญาคูริยางคดนตรี บนท่อแก้วประพาฬแต่ละอันมีเศวตฉัตร
ห้อยเฟื้องดอกไม้วมุกดา เมื่อจักรัตนะหมุนเวียนไปจะ
ปรากฏกล้ายวงล้อ ๓ อัน หมุนอยู่ภายในของกันและกัน

* คุ-มหาสุทตฺตสนฺตฺต ทิฆนิกาย มหาวกค

** สมุทฺตลวิลาสินี ทุกฺขิภาณ น. ๒๘๘-๒๘๙

แต่เท่าที่เห็นทำรูปกันไว้ ก็ทำเป็นอย่างล้อหรือล้อ
เกวียนนั่นเอง (*รูปที่ ๑ ขวามือ เพื่อเปรียบเทียบ*)

เมื่อได้พูดถึงจักรทันนะ หรือล้อแก้ว ซึ่งเป็นสมบัติ
ส่งเสริมพระบรมเชษานุภาพสำคัญยิ่งของพระเจ้าจักรพรรดิ มา
โดยสังเขปเช่นนี้ ก็พอจะนึกเห็นกันได้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิ
ก็คือผู้ทำให้จักรหรือล้อหมุนไป ซึ่งในบางพระสูตรยังกล่าวเป็น
ตำนานไว้อีกว่า พระราชาจักรพรรดิ ผู้ประกอบด้วยธรรม
ทรงเป็นธรรมราชา เป็นผู้ทำให้จักรหมุนไปโดยธรรม จักรนั้น
อันสัตว์มนุษย์ไร ๆ ผู้เป็นประภังค์ (ต่อพระเจ้าจักรพรรดิ)
จะหมุนไม่ได้*

เมื่อพระสิทธัตถราชกุมารไม่ต้องพระประสงค์สมบัติ
จักรพรรดิ และทรงปรารภนาจะเป็นพระพุทธเจ้า จึงเสด็จ
ออกบรรพชาและทรงบำเพ็ญเพียร จนได้ตรัสรู้ “พระอนุตตร
สัมมาสัมโพธิ” พระองค์ก็เป็นพระสัมมาสัมพุทธ หรือที่เรา
เรียกกันเป็นคำสามัญว่า พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้โปรด
ประทานเทศนาเป็นครั้งแรกแก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ คือพวก

* ส โข โส ภิกขุ ราชชา จุกวตฺติ ธมฺมิโก ธมฺมราชา.....ธมฺเมเนว จุกํ
ปวตฺเตติ ทํ โหติ จุกํ อปฺปฏิตฺติยํ เกนจิ มนุสฺสสฺสเทน ปจฺจุตฺติเกน
ปาณินา—จุกวตฺติสฺสุตฺต รตถารวคฺค อญฺญุตฺตนิกาย ทฺธิยาโก (๒๐)
น. ๑๓๘

รูปที่ ๔

ปางประทานปฐมเทศนา
ศิลปะสมัยอมรวดี
(พ.ศ. ๗๐๐ - ๘๕๐)



รูปที่ ๕

ปางปฐมเทศนา
สมัยคุปตะ
(พ.ศ. ๘๕๐ - ๑๑๕๐)



รูปที่ ๖ ปางปฐมเทศนา ศิลปสมัยคุปตะ

พระภิกษุ ๕ องค์ ณ อสิปัตตะมิกทายวัน ในเมืองพาราณสี เมื่อวันอาสาฬหบูชา คือเพ็ญเดือน ๘ เทศนาครั้งแรกนี้เรียกกันว่า “ปฐมเทศนา” และเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นปฐมเทศนานั้น เรียกว่า **ธรรมจักกัปปวัตนสูตร** แปลง่าย ๆ ก็ว่า พระสูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงหมุนล้อแห่งธรรมหรือธรรมจักร

ที่ข้าพเจ้านำเอาเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ และจักรกัณฑ์หรือจักรแก้ว หรือล้อแก้ว มากล่าวนำไว้ยืดยาว ก็โดยประสงค์จะให้เป็นที่กำหนดหมายรู้ไว้ ว่าพระเจ้าจักรพรรดินั้นทรงมีจักรกัณฑ์เป็นเครื่องมือแผ่พระบรมเดชานุภาพ ส่วนพระพุทธเจ้า เมื่อตรัสเทศนาครั้งแรก ก็ทรงใช้ธรรมจักรเป็นเครื่องมือแผ่พระธรรม เป็นตัวอย่างเปรียบเทียบกัน จักกัณฑ์นั้นได้กล่าวนำข้างต้นแล้วว่า พระราชาจักรพรรดิทรงทำให้หมุน สัตว์มนุษย์ไร ๆ ที่เป็นปรปักษ์ (ต่อพระราชาจักรพรรดิ) จะหมุนไม่ได้ ธรรมจักรก็เช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าทรงหมุน ใครอื่นหมุนไม่ได้ เช่นที่กล่าวไว้ในตอนท้ายธรรมจักกัปปวัตนสูตร มีเรื่องพวกเทวดาประกาศองค์ไฉนเสี่ยงตั้งแต่ภาคพื้นดินต่อ ๆ ขึ้นไปถึงพรหมโลกว่า “ธรรมจักรประเสริฐยิ่ง ที่สมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม

หรือใคร ๆ ในโลก หมุนกันไม่ได้ นี่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
หมุนได้แล้ว ณ อธิปไตยมิกทายวัน ในนครพาราณสี”* ตาม
ที่กล่าวนี้ ก็คงเห็นกันได้แล้วว่า พระพุทธเจ้า แม้จะได้ทรงสละ
ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เสด็จออกทรงผนวชและตรัสรู้แล้ว
ก็ยังนำเอาลักษณะกิริยาหมุนจักรของจักรพรรดิมาใช้ในการ
ประกาศพระธรรม แสดงให้เห็นว่า ในครั้งกระนั้น ความเชื่อใน
เรื่องพระเจ้าจักรพรรดิหมุนจักรัตนะมีอยู่ในหมู่ประชาชนชาว
อินเดียโดยทั่วไป หรืออย่างน้อย ก็มีอยู่ในหมู่ชนชาวอินเดีย
ตอนกลาง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมจักร จึงมีชาว
เล้าโลกระร่อนไปโดยกว้างขวางอย่างรวดเร็ว เรียกจักรของ
พระพุทธเจ้าเป็นธรรมจักร มิใช่จักรัตนะอย่างของพระเจ้า
จักรพรรดิ ถ้าจะตั้งเป็นปัญหาว่า พระพุทธเจ้าทรงหมุนธรรม-
จักร อย่างไร? และข้อความของธรรมจักรที่ทรงหมุนนั้นว่า
อย่างไร? เป็นเรื่องต้องพูดกันต่างหาก หวังว่าบรรดาท่าน
นักเลงธรรมะทั้งหลาย ย่อมทราบกันดีอยู่แล้ว ข้าพเจ้าขอนำ
ไปกล่าวในโอกาสอื่น จะไม่นำมากล่าวในที่นี้ และจะพิจารณา
ธรรมจักรเฉพาะทางวิชาโบราณคดีและศิลปต่อไป

* เอตมฺภกฺวตา พาราณสียํ อธิปไตย มิกทายเณ อนนฺตุรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตติ
อปฺปฏฺวิตฺยํ สมณเณ วา พุราหฺมณเณ วา เทเวน วา มาเรณ วา พุรหฺมณา
วา เกณจิ วา โลกสฺมี—ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสฺสุตฺต

ตอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร^๕ บรรดาพุทธศาสนิกชนทุกสมัยถือเป็นเหตุการณ์สำคัญอย่างยิ่ง ตอนหนึ่งในพุทธประวัติ ซึ่งเรียกกันว่า “ปาง” เช่นเดียวกับอีก ๓ ตอน คือ ปางประสูติ ปางตรัสรู้ และปางปรินิพพาน ครั้นภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว จึงได้มีผู้สร้างรูปแสดงเรื่องตามปางเหล่านั้นขึ้น แต่การที่จะสร้างพระรูปพระพุทธองค์ซึ่งเป็นที่เคารพขึ้นในประเทศอินเดียสมัยนั้น เป็นของต้องห้าม บรรดาศิลปินของอินเดียจึงคิดหาวิธีสร้างเป็นรูปภาพแสดงเรื่องราวตามปางเหล่านั้นขึ้นแทน โดยไม่ทำเป็นพระรูปพระพุทธองค์ ในเรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ราชานุภาพ ได้ทรงนำเอาแนวความคิดของนักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสมาอธิบายไว้ว่า “มูลเหตุของรูปภาพในพระพุทธศาสนา ศาสตราจารย์ฟูแซร์ตรวจหลักฐานที่มีอยู่เห็นว่า เดิมจะเกิดขึ้น ณ ที่บริโกทเจติย ๔ แห่ง คือ ที่ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพาน ก่อนที่อื่น ด้วยมีเงินตอกตราเป็นรูปดอกบัว เป็นเครื่องหมายที่ประสูติ รูปคันโฑเป็นเครื่องหมายที่ตรัสรู้ รูปธรรมจักรเป็นเครื่องหมายที่ปฐมเทศนา และรูปสถูปเป็นเครื่องหมายที่ปรินิพพาน ปราภฏว่าเป็นของเก่าก่อนเจติยวัตถุของพระเจ้าอโศก มหาราช ช้านาน.....ครั้นต่อมาตั้งแต่พระเจ้า

อโศกมหาราชยกพระพุทธรูปขึ้นเป็นศาสนาสำหรับประเทศ
 และสร้างเจดีย์วัตถุใหญ่โตต่าง ๆ อันประกอบด้วยฝีมือช่าง
 พวกช่างเอาเครื่องหมายในเงินตราขึ้นมามีคิประกอบเป็น
 ลวดลายของเจดีย์สถาน ในสมัยนั้นยังห้ามมิให้ทำพระพุทธรูป
 จึงทำดอกบัวเป็นเครื่องหมายปางประสูติ บัลลังก์กับต้นโพธิ์
 เป็นเครื่องหมายปางตรัสรู้ ธรรมจักรกับกวางเป็นเครื่องหมาย
 ปางปฐมเทศนา พระสถูปเป็นเครื่องหมายปางปรินิพพาน”^{*}
 ล้อธรรมจักรที่นักปราชญ์ทางโบราณคดีได้พบว่ามีอายุเก่าที่สุด
 เข้าใจว่า ธรรมจักรเครื่องหมายพระสัทธรรม ทำโดยตัว ซึ่ง
 ประดิษฐานอยู่บนเนื้อสิงโต ๔ ตัวหันหน้าออกสู่ทิศทั้งสี่ บนฐาน
 กลมเหนือบัวหัวเสาศิลาของพระเจ้าอโศกมหาราช สร้างขึ้นใน
 รัชสมัยของพระเจ้าอโศก เมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ (รูป
 ที่ ๑) แต่ต่อมาได้หักพังตกจมดินอยู่ที่ตำบลสารนาถ ใกล้เมือง
 พาราณสี เพิ่งขุดค้นพบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ แต่วงล้อธรรมจักร
 หักเสียหาย^{**} ที่ฐานกลมรองรับเหนือบัวหัวเสา ตรงทำสิงโต
 ทั้งสี่ลงมานั้น มีวงล้อจำหลักอีก ๔ วง ประจำทั้งสี่ด้าน ระหว่าง

* สาส์นสมเด็จ ฉบับลงวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๔

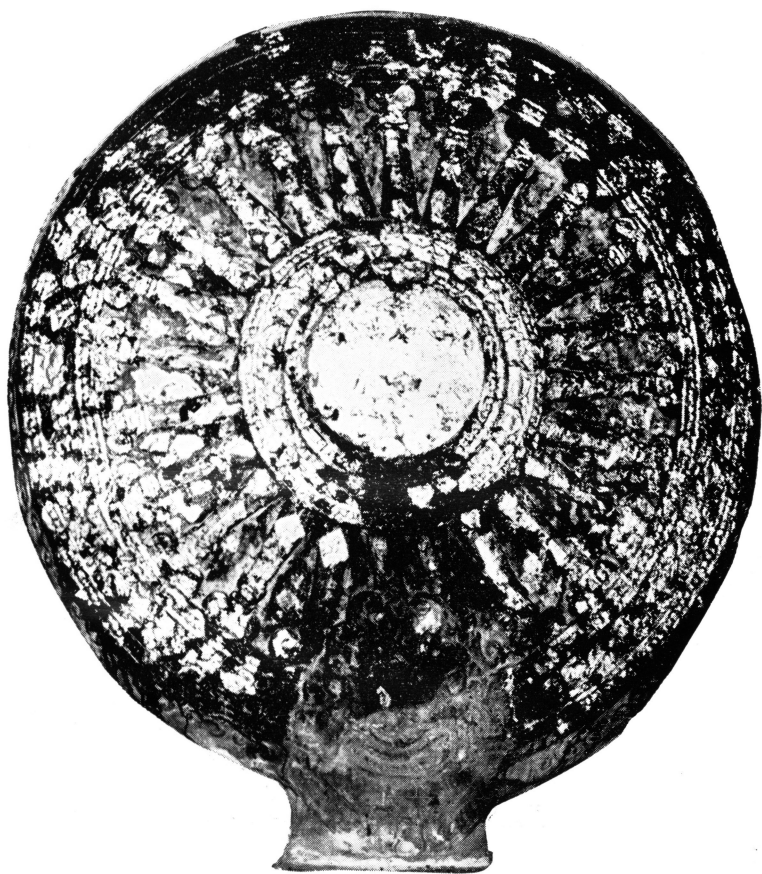
** กุ CHAKRA — DHVAJA (The Wheel Flag of India) by Vasudeva
 S. Agrawala



รูปที่ ๗

ธรรมจักรศิลา วัดคลองขวาง

ตำบลเมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา



รูปที่ ๘

ธรรมจักรหินทรายแดง วัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรี
(จำลองค้ำยันเดียว และประชาชนปักทองไว้)

วงล้อ จำหลักเป็นรูปสัตว์คั่นช่วงล้อละตัว รวม ๔ ตัว คือ รูปช้าง รูปวัว รูปม้า และสิงโต* ภาพของสัตว์ทั้งสี่นี้มองเห็นว่ามีได้ ยืนนิ่ง แต่มีท่าวิ่งหรือเดินทุกตัว อันแสดงให้เห็นว่าวงล้อเหล่านี้น่ากลัวหมุน มิได้หยุดเฉย ซึ่งรัฐบาลอินเดียสมัยนี้ ได้นำรูปบัวหัวเสามีสิงโต ๔ ตัวนี้มาใช้เป็นสัญลักษณ์ของประเทศอินเดียในปัจจุบัน กับมีเสาสีงโตทรงธรรมจักร เรียกว่า สิงห-สัทัมภะ ตั้งอยู่ริมประตูหรือโคธรรณคานใต้ของพระมหาสถูปสาญจี อีกเสาหนึ่ง (รูปที่ ๒) ต่อจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมา ก็มีลัทธิธรรมจักรซึ่งจำหลักอยู่เหนือเสาประตูหรือโคธรรณของพระมหาสถูปสาญจี มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๔ - ๕ คือ ราว ๒๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว

ต่อมาในสมัยคันธาระ (พ.ศ. ๕๐๐ - ๑๐๕๐) เมื่อ ศิลปินเชื้อสายกรีกได้คิดสร้างพระรูปพระพุทธรองค์ขึ้นโดยตรง แล้ว จึงสร้างรูปปางปฐมเทศนาเป็นรูปพระพุทธรองค์ทรงห่มคลุมทั้งสองพระองค์ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนพระแท่นผืน

* บางท่านอธิบายว่าสัตว์ทั้งสี่นี้ เป็นสัตว์ประจำทิศสี่ ในคัมภีร์ไตรภูมิฉบับรัชกาลที่ ๑ มีกล่าวว่า สระอนาคามีทางน้ำไหลออก ๔ ทิศ ทิศตะวันออก ไหลออกจากปากราชสีห์ ทิศตะวันตก ไหลออกจากปากช้าง ทิศเหนือ ไหลออกจากปากม้า และทิศใต้ ไหลออกจากปากโค เรื่องนี้คงมาจากแนวความคิดเดียวกัน

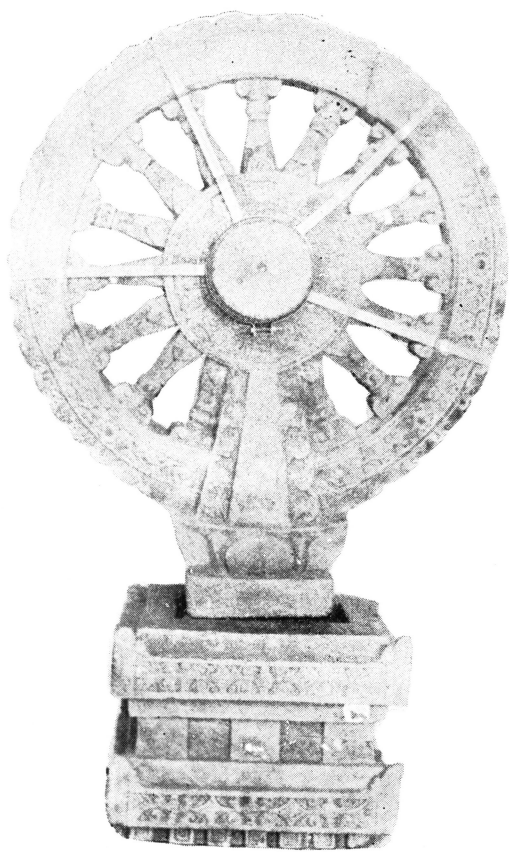
พระพักตร์ก้มต่ำไปทางขวา พระหัตถ์ขวาทรงถือธรรมจักรอยู่
 ระดับพระชานุ กำลังทรงยื่นธรรมจักรนั้นให้แก่พระปัญจวัคคีย์
 ซึ่งนั่งอยู่ข้างพระแท่น ด้านขวา ๒ องค์ อีก ๓ องค์นั่งอยู่ทาง
 ซ้ายของพระแท่น ที่หน้าพระแท่นมีรูปกวางหมอบ ๑ ตัว หัน
 หัวเหลียวหลัง (รูปที่ ๓) แต่ต่อมาในสมัยอมรวดี (พ.ศ. ๗๐๐
 — ๘๕๐) ทำพระพุทธรูปปางนี้ เป็นพระพุทธรองค์ทรงห่ม
 อุทตราสงค์เปิดพระอังสาขวา ประทับนั่งขัดสมาธิราบบน
 พระแท่น ยกพระหัตถ์ขวา ซึ่งแบฝ่าพระหัตถ์หันออกข้างนอก
 ในระดับพระอังสา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหันฝ่าพระหัตถ์เข้าเป็นท่า
 ทรงกำจีวรอยู่ระดับพระอุระซ้าย พระปัญจวัคคีย์นั่งอยู่ทาง
 เบื้องขวาพระแท่น ๒ องค์ ทางเบื้องซ้าย ๓ องค์ ที่หน้า
 พระแท่นมีกวาง ๒ ตัวหันหน้าเข้าหากัน (ไม่มีธรรมจักร)
 (รูปที่ ๔) แต่พระพุทธรูปปางนี้ ในสมัยคุปตะ (ระหว่าง
 พ.ศ. ๘๕๐ — ๑๑๕๐) ทำเป็นรูปพระพุทธรองค์ประทับนั่งบน
 พระแท่น ทรงห้อยพระบาททั้งสองลงอย่างนั่งเก้าอับปาง
 (รูปที่ ๕) นั่งขัดสมาธิบ้าง ทรงยกพระหัตถ์ขวาจับเป็นวง
 หมายถึงธรรมจักร และพระหัตถ์ซ้ายจับนิ้วพระหัตถ์เป็นท่า
 กำลังทรงหมุนอยู่ตรงพระอุระ และมีรูปธรรมจักรหันทางแบน
 ออก อยู่ ณ บัวเบื้องล่างใต้พระบาทลงมา หรือถ้าทำเป็นพระ



รูปที่ ๕

ธรรมจักรศิลา สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖

ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
 กำนันหน้าที่เห็นอยู่นับได้ ๓๖ ซี่ แต่ด้านหลังนับได้ ๓๕ ซี่



รูปที่ ๑๐

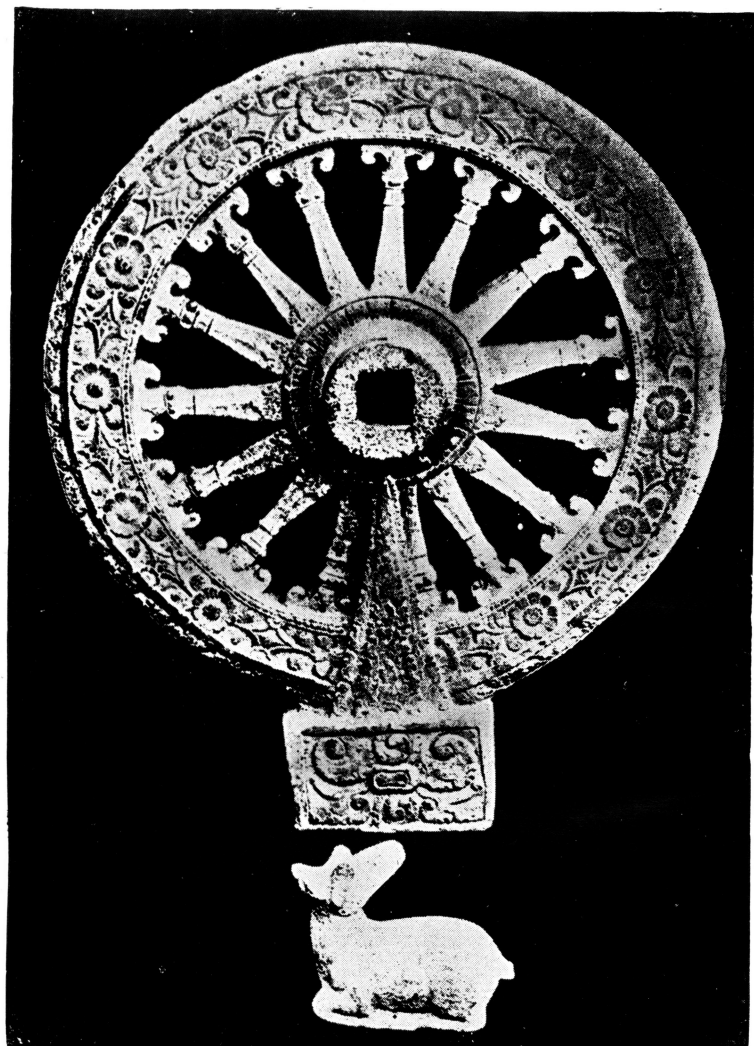
ธรรมจักรศิลา ศิลปสมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒

ขุดพบที่เมืองเก่า อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

พุทธรูปนั่งขัดสมาธิ ก็ทำรูปธรรมจักรหันด้านสันกงออกข้าง (รูปที่ ๖) หันทางส่วนแบนออกข้าง มีรูปคนนั่งประนมมือตรงหน้าพระแท่นหันด้านข้างออกอยู่สองฟากธรรมจักร ข้างละ ๓ คน รวม ๖ (กล่าวกันว่าที่ทำเป็น ๖ คนนั้นเป็นรูปพระปัญจวัคคีย์ ๕ องค์ กับรูปคนสร้างพระพุทธรูปปางนี้อีก ๑ จึงเป็น ๖ คน) เบื้องหน้าธรรมจักรออกมา มีกวางหมอบเหลียวหลังข้างละตัว นอกนั้นก็มัลลวตลายประดับข้าง ทำเป็นภาพประกอบข้าง บ้าง ต่างๆ กันออกไป ที่มีรูปกวางอยู่ด้วยก็เพื่อให้ผู้ดูทราบได้ว่ากำลังทรงประทาน **ปฐมเทศนา** ในมิกทายวัน แต่ที่สำคัญก็คือรูปธรรมจักร จำหลักบนแผ่นหิน ทำเป็นภาพลายนูนต่ำบ้าง นูนสูงบ้าง และมีภาพจำหลักอื่นประกอบ หรือจำหลักประกอบกับภาพอื่น มีภาพพระพุทธรองค์ทรงประทานเทศนา เป็นต้น ที่ปรากฏว่าจำหลักเป็นธรรมจักร หรือรูปวงล้อลอยตัวโดยเฉพาะเช่นล้อธรรมจักรที่พบในประเทศไทย ก็คงมีแต่ธรรมจักรเหนือหัวสิงโต ๔ ตัว ซึ่งขุดพบที่สารนาถ และธรรมจักร บนสิงหสถัมภะ ที่สาญจี

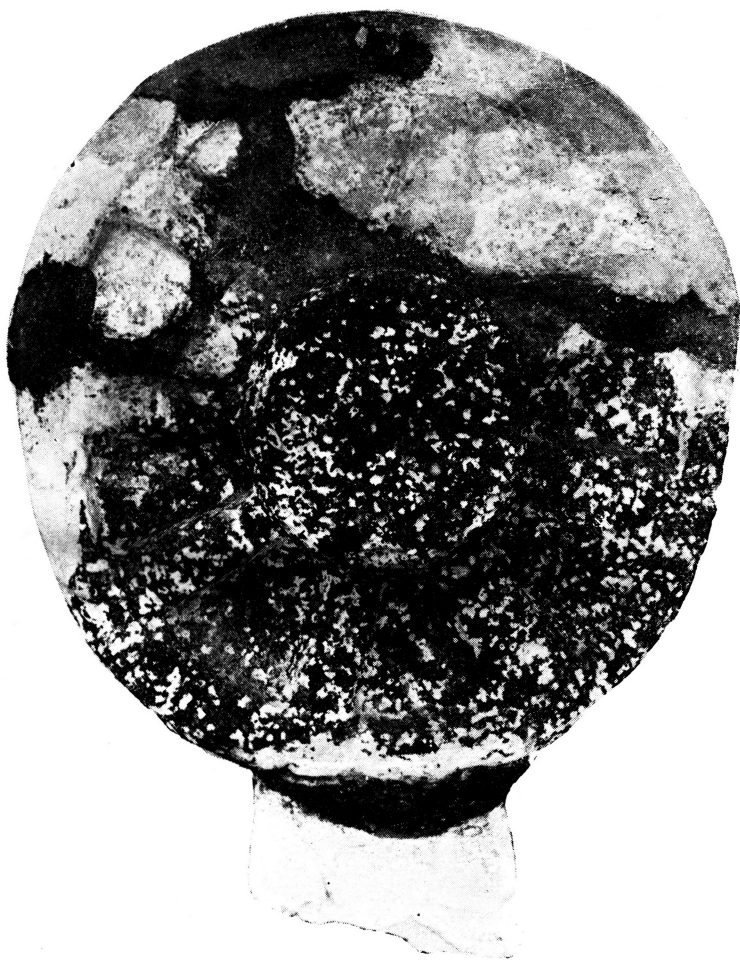
ธรรมจักรที่พบในประเทศไทยส่วนมากจำหลักลอยตัว และจำหลักทั้งสองด้าน มีอยู่อันหรือสองอันที่จำหลักด้านเดียว เช่นที่ในวัดมหาธาตุจังหวัดเพชรบุรี ล้อธรรมจักรที่พบและ

รู้จักกันในประเทศไทยนั้น เข้าใจว่าเริ่มแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งโปรดให้ขุดแต่งบูรณะพระปฐมเจดีย์ในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าได้ขุดพบธรรมจักรหรือวงล้อศิลา ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ เป็นจำนวนหลายอัน ซึ่งบางอันแตกหัก ชิ้นส่วนสูญหายไป ที่ยังอยู่ครบถ้วนสมบูรณ์ดีก็มี แต่ละอันมีลายประดับมากบ้างน้อยบ้าง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้ทรงนิพนธ์ถึงธรรมจักรหรือวงล้อเหล่านี้ไว้ในเรื่องพระปฐมเจดีย์ มีความตอนหนึ่งว่า “เขาขุดได้จักรศิลาที่คนแต่ก่อนทำบูชาพระไว้ในวัดเก่า ๆ จมอยู่ใต้ดินมีหลายอัน นี่ก็รู้ได้ว่าแต่ก่อนนั้นเห็นจะเป็นเมืองใหญ่โต ไพบูลย์ด้วยโกโคโยธสวรวรรณสมบัติ เป็นเมืองอันพระมหากษัตริย์ได้ครอบครอง เห็นท่านผู้เป็นเจ้าของจักรสำคัญคิดว่าสมบัติของเรานี้วิจิตรโตใหญ่อยู่แล้ว ยังขาดอยู่แต่จักรแก้วยังหาไม่ จึงได้ทำจักรศิลาบูชาพระรัตนตรัยในเพลานี้ ด้วยมุ่งหวังหาผลเป็นสำคัญของท่านผู้ครอบครองแผ่นดิน อีกอย่างหนึ่งจะทำให้เห็นว่าเมืองนี้เป็นสุทัศน์เทพนคร เมื่อถึงศาสนกาลนี้ได้มีนามกว่าเมืองกุสินารา เป็นมงคลประเทศปรากฏเล่าลือมาจนกาลบัดนี้ ว่าเป็นที่เกิดที่มีแห่งพระเจ้าจักรพรรดิมาแต่ก่อน จักรทัศนะจึงได้ชุกซ่อนลับจมอยู่



รูปที่ ๑๑

ธรรมจักร พบที่จังหวัดนครปฐม บัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานพระองค์
ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล



รูปที่ ๑๒

ธรรมจักรศิลาแดง พิพิธภัณฑ์สถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

ไต้ดิน”^{*} ธรรมจักรหรือวงล้อเหล่านี้ ต่อมาได้นำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ บ้าง จัดตั้งแสดงไว้ที่ระเบียงด้านตะวันตกขององค์พระปฐมเจดีย์บ้าง เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์บ้าง เมื่อฟูแนโร (L. Fournereau) นักสำรวจชาวฝรั่งเศส ได้มาพบวงล้อหรือจักรกลานี้ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ก็ได้้นำรูปไปพิมพ์ลงในหนังสือเรื่อง “ประเทศสยามโบราณ” (Le Siam ancien) และอธิบายไว้ว่า วงล้อเหล่านี้เป็นเครื่องหมายแสดงถึงจักรหรือล้อรถของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ แดลาจองเกียร์ (L. de Lajonquière) กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “โบราณสถานในประเทศสยาม” (Le domaine archéologique du Siam) ไม่เชื่อว่าวงล้อเหล่านี้เป็นล้อรถ เพราะเหตุว่าไม่มีการเจาะเป็นรูที่ศูนย์กลาง เขาคิดว่าคงจะเป็นใบเสมามากกว่า สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ว่า “ศิลากงจักรนี้ ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศพม่า รามัญ หรือเขมร แม้ในประเทศสยามก็พบแต่ที่จังหวัดนครปฐม กับไต่ยินว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แต่จังหวัดอื่นหาปรากฏว่ามีไม่”^{**} ที่ว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมา นั้น ปัจจุบันอยู่ที่

* เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่ พ.ศ. ๒๕๐๖

** เจริญ (๑) ในตำนานพระพุทธเจดีย์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ น. ๙๔

วัดคลองขวาง (รูปที่ ๗) ตำบลเมืองเสมา ในอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา กับได้พบที่วัดพริบพรี และวัดมหาธาตุ จังหวัดเพชรบุรีด้วย (รูปที่ ๘) และต่อมาเมื่อกรมศิลปากร ได้ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานในอำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็ได้พบธรรมจักรหรือวงล้อศิลา อีก ๓ อัน และมีอยู่อันหนึ่งยังครบถ้วนสมบูรณ์ดี กับพบจำหลักไว้ที่หินตั้งในจังหวัดกาฬสินธุ์อีกแห่งหนึ่ง วงล้อศิลา หรือธรรมจักรดังกล่าวนี้ท่านศาสตราจารย์ออร์ช เซเดส์ อธิบายไว้ว่า “เนื่องจากได้ค้นพบรูปกว้างใกล้เคียงกับรูปวงล้อศิลาเหล่านี้ จึงทำให้คิดกันว่า วงล้อเหล่านี้คงหมายถึงธรรมจักร ซึ่งพระพุทธองค์ทรงหมุน (คือสั่งสอน) เมื่อประทานปฐมเทศนา ณ มฤคทายวัน ”*

ธรรมจักรหรือวงล้อที่ทำด้วยศิลาตามที่พบเห็นแล้วนั้น มีขนาดต่างๆ กัน อันใหญ่ที่สุดวัดผ่านศูนย์กลาง ๑.๙๕ เมตร เวลานั้นจัดตั้งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (รูปที่ ๙) อันเล็กๆ ก็มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐมเจดีย์หลายล้อ แต่ชำรุดทุกล้อ และมีอยู่ล้อหนึ่ง (ชำรุด) เวลานั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ อุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี วัดผ่านศูนย์กลาง ๔๕ เซนติเมตร ธรรมจักรทั้งหลายมีลวดลายประดับตามซี่ก้าน

* ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๒ ตีพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๐๖ น. ๔๖-๔๗



รูปที่ ๑๓

ธรรมจักรหินทราย ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร



รูปที่ ๑๔

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารกต พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
 รอบคัมจำหลักเป็นบัวรวม กงโดยรอบเป็นลายก้านขด

วงล้อ วงคุม และฐานที่ตั้ง จำหลักและประดิษฐ์ลายไว้ต่าง ๆ กัน บางวงล้อก็กลุ่ดลุลูเป็นช่องโปรงระหว่างซี่ก้า เช่นธรรมจักรอันหนึ่งซึ่งขุดพบที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (รูปที่ ๑๐) และของส่วนพระองค์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล (รูปที่ ๑๑)* แต่ส่วนมากมิได้กลุ่ดลุลูให้ทะลุ ที่น่าสังเกตก็คือ ซี่ก้าของวงล้อหรือธรรมจักรนั้นมีจำนวนต่าง ๆ กัน และเนื่องจากวงล้อแต่ละอันมีจำนวนซี่ก้าแตกต่างกันนี้เอง จึงชวนให้นักเล่นธรรมะชาวไทยขบคิดหาหลักธรรมต่าง ๆ เข้าประกอบ เพื่อหาคำอธิบาย เช่น วงล้อมีก้า ๘ ซี่ ก็ว่าหมายถึง อริยมรรค ๘ วงล้อที่มีก้า ๑๒ ซี่ ก็ว่าหมายถึง อาการ ๑๒ ที่กล่าวว่า “ทวารทศการ” ไว้ในธรรมจกกับปวัตตนสูตร ที่มีก้า ๑๖ ซี่ ก็ว่าหมายถึง โสฬสธรรมหรืออาการ ๑๖ ของอริยสัจสี่ แต่ธรรมจักรหรือวงล้อศิลาที่พบมาแล้วนั้น มิได้มีแต่ล้อที่มีจำนวนก้าเพียง ๘ ซี่ ๑๒ ซี่ และ ๑๖ ซี่เท่านั้น หากแต่มีจำนวน ๑๔ ซี่ก็มี, ๑๕ ซี่ก็มี, ๑๗ ซี่ก็มี, ๑๘ ซี่ก็มี, ๒๑ ซี่ก็มี, ๒๒ ซี่ก็มี, ๒๔ ซี่ก็มี, ๒๖ ซี่ก็มี, ๓๒ ซี่, ๓๕ ซี่ และ ๓๖ ซี่ก็มี มิหนำซ้ำวงล้ออันเดียวกัน แต่ทำซี่ก้าแต่ละด้านจำนวนไม่เท่ากันก็มี ถ้า

* ธรรมจักรศิลา ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล มีจารึกอริยสัจภาษาบาลี ตูในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๒ ตีพิมพ์ครั้งที่ ๒

จะพากเพียรขบคิดหาหัวข้อธรรมเข้าประกอบคำอธิบายให้ลงตัว
 ได้จำนวนเท่ากับชื่อกำของวงล้อนั้น ๆ ก็เชื่อว่าคงจะพากเพียรขบ
 คิดค้นหากันจนได้ แต่ก็คงจะเลอะเทอะเลือนลอยไม่เป็นหลัก
 เกณฑ์ที่จะพึงยึดถือให้เกิดสาระอันใด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าช่างที่
 สร้างกงล้อหรือธรรมจักรศิลาขึ้นไว้ อาจมิได้มุ่งหมายจะทำชื่อกำ
 ให้มีจำนวนเท่ากับหลักธรรมข้อนั้นข้อนี้ หากแต่คงคิดประติษฐ์
 ให้เป็นเครื่องหมายแทนพระธรรมจักร ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัส
 เทศนา และพระธรรมจักรที่พระพุทธเจ้าโปรดเทศนานั้น ก็
 ตรัสไว้ตรงตัวอยู่แล้วว่า **ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตณสฺสุตฺต** ซึ่งแปลได้ว่า
 พระสูตรว่าด้วยการหมุนล้อแห่งธรรม หมายความว่าธรรมจักร
 หรือล้อแห่งธรรมนั้นมีได้ตั้งอยู่เฉยๆแต่หมุนเวียนไป ซึ่งใน
 พระสูตรนั่นเองก็บอกไว้แล้วว่า “ธรรมจักรประเสริฐยิ่ง ที่
 สมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม หรือ
 ใครๆในโลก หมุนกันไม่ได้” พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมุน
 ได้แล้ว” เมื่อช่างมาประติษฐ์สร้างขึ้นเป็นวงล้อ เป็นสัญลักษณ์
 ประทานปฐมเทศนา ก็คงมุ่งหมายให้คนดูเห็นว่า ล้อ
 กำลังหมุนไป เมื่อวงล้อมันหมุน สายตาของเราที่มองดูอยู่ก็จะ
 เห็นจำนวนของชื่อกำแตกต่างกันไป สุดแต่สายตาจะกำหนดได้
 แต่การเขียนภาพหรือทำรูปซึ่งเป็นของตงอยู่กับที่ จะทำให้เห็น



รูปที่ ๑๕

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารกต พระปฐมเจดีย์

จังหวัดนครปฐม

รอบคุ่มจำหลักบัวกลีบเตี้ย กงเป็นลายประจายาม



รูปที่ ๑๖

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

เป็นหมุนได้อย่างไร เขาคงคิดกันมาแล้ว ข้อนี้อำพิจารณาโดยอาศัยหลักศิลปะทางจิตรกรรมและประติมากรรมเข้าประกอบกับข้อความในพระบาลีที่กล่าวข้างต้น และสังเกตให้ดี จะเห็นลายกระหนกที่ขอบวงชั้นนอกของธรรมจักรหรือวงล้อศิลาบางอันข้างเขาทำอย่างมีความหมาย คือทำเป็นลายกระหนกเอนลู่ไปมารอบๆ วง แสดงว่าล้อ หรือธรรมจักรนั้นกำลังหมุนไป มิได้หยุดนิ่ง อาจหมุนเป็นอนุโลมปฏิโลมก็ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเทียบกับวงล้อที่บัวหัวเสาของพระเจ้าอโศก จะเห็นท่าทางของสัตว์ทั้งสี่กำลังวิ่งและเดิน เมื่อสัตว์เหล่านั้นต่างวิ่งและเดิน วงล้อหรือธรรมจักรจะตั้งอยู่หนึ่งๆ ได้อย่างไร จำจะต้องหมุนไปด้วย

ธรรมจักรหรือวงล้อศิลา ทำลอยตัว ดังกล่าวมาแล้วนั้น เป็นของทำด้วยหินแลงก็มี ทำด้วยหินทรายก็มี แต่เป็นส่วนน้อย เท่าที่พบเห็นก็มีอยู่ ๒—๓ อัน และไม่มีลวดลายจำหลักอันใด นอกจากสกัดให้เห็นเป็นรูปวงล้อ มีคุม มีก้านและมีกง เช่นที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ (รูปที่ ๑๒) และในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ ๑๓) แต่มีล้อธรรมจักร ส่วนมากเท่าที่พบในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดสุพรรณบุรี เป็นของทำด้วยหินปูนสีเขียวแก่ อย่างที่เรียกว่า bluish limestone (รูปที่ ๑๔ ถึง ๒๐) ธรรมจักรที่ทำด้วยหิน

ปูนสีเขียวแก่นี้ ได้เคยสืบหาแหล่งหินกัน และเข้าใจว่าเป็นเนื้อ
 หินที่หาได้จากบริเวณเขาคันทนา อำเภอยาย้อย จังหวัดเพชรบุรี
 กับบริเวณห้วยชินสีห์ จังหวัดราชบุรี และบริเวณเทือกเขาใน
 อำเภอยอมบึง จังหวัดราชบุรี ที่ว่าหาได้จากบริเวณนั้นบริเวณนี้
 เพราะไม่แต่จะหาหินชนิดนั้นได้จากภูเขา หากแต่มีหินชนิด
 ดังกล่าวเป็นแผ่นหินลอยตัวอยู่ตามพื้นดินที่ราบในบริเวณนั้น ๆ
 เช่น ล้อมธรรมจักรที่วัดคลองขวาง ตำบลเมืองเสมา จังหวัด
 นครราชสีมา (รูปที่ ๗) ก็คงทำจากแผ่นหินที่หาได้ในลำห้วย
 แกวตำบลเมืองเสมา อำเภอสองแคว นั้นเอง และขอบอกกล่าวไว้
 เสียเลยว่า เนื้อหินของธรรมจักรที่วัดคลองขวาง เมื่อเปรียบ
 เทียบกับธรรมจักรที่พบในจังหวัดนครปฐมแล้ว เห็นได้ว่าฝีมือ
 ช่างและเนื้อหินต่างกัน เพราะทำจากหินและฝีมือช่างต่างถิ่นกัน
 หินปูนดังกล่าวนี้ นอกจากนำมาจำหลักเป็นล้อมธรรมจักรแล้ว
 ยังใช้จำหลักเป็นพระพุทธรูปปางต่างๆ และสิ่งอื่นๆ ด้วย คงจะ
 เนื่องจากเนื้อหินชนิดนี้อ่อน แกะจำหลักได้ง่าย และธรรมจักร
 ที่ขุดพบในอำเภอยะทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้พบทั้งฐานและ
 เสาศิลา จึงเข้าใจกันว่า ล้อมธรรมจักรที่เห็นกันมา แต่เดิมคงจะ
 ตั้งอยู่บนยอดเสา หน้าพระสถูป (รูปที่ ๑, ๒ และ ๒๗, ๒๘
 เปรียบเทียบ)

ลัทธิธรรมจักรที่ทำด้วยหินปูนสีเขียวแก่ตั้งกล่าว มีลวดลาย
 จำหลักอยู่ทั่วไป ทั้งที่วงรอบคุม ที่กำแพงและที่กง โดยปกติที่วงรอบ
 คุมจะมีรูปจำหลักเป็นเม็ดกลมๆ เรียกว่าลายเนื่องโดยรอบ คง
 จะสมมติเป็นเกสรบัว แล้ววงถัดออกมา จำหลักเป็น กลีบบัว
 ธรรมดาบ้าง บั้วรวนบ้าง บั้วพ่นยักษ์บ้าง วงถัดออกมาจำหลัก
 เป็น ลายเนื่องโดยรอบอีก ถัดออกมาจำหลักเป็น ชัก้าโคนใหญ่
 ปลายย่อมให้เห็นซี่เป็นรูปกลมบ้าง เป็นเหลี่ยมบ้าง และที่วงล้อ
 เบืองล่างจำหลักเป็น บั้วคว่ำบั้วหงาย มีลายก้านขด ต่อขึ้นไป
 เป็นรูป ๓ เหลี่ยม บางลัทธิก็มีรูปเทวดาหรือกษัตริย์ทรงมงกุฎ
 โผล่พระพักตร์เพียงอุระ สองหัตถ์เกาะอยู่ขอบราวกลีบบัว คล้าย
 โผล่บัญชร (รูปที่ ๒๓) ปลายก้านติดกับ ท้องกง แต่ละซี่
 จำหลักเป็นกระหนกคล้าย บั้วหัวเสา รับท้องกง วงถัดออกมา
 เป็นท้องกง จำหลักเป็น เส้นลวด เสียรอบหนึ่ง ถัดออกมาอีก
 จำหลักเป็น รักร้อยประเภทกลีบบัว เป็นวงไปโดยรอบบ้าง
 เป็น ลายก้านขด ชั้นเดียวหรือสองชั้นบ้าง เป็น ลายก้านต่อ
 ดอก บ้าง แล้วจำหลักเป็น เส้นลวด คั่น วงขอบนอกของกง
 จำหลักลายคล้าย กระหนกเปลว บ้าง เป็น เม็ดบัว บ้าง เป็นรูป
 อื่นๆ บ้าง แต่ธรรมจักรบางอันก็จำหลักละเอียดประณีตกว่าที่
 กล่าวมานี้มาก เช่น ธรรมจักรศิลาอันใหญ่ในพิพิธภัณฑสถาน

แห่งชาติ พระนคร จำหลักลวดลายละเอียดหลายวงหลายชั้น* และที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ธรรมจักรทูล้อ จำหลักเป็นฐานที่ตั้งติดอยู่ในตัว แต่บางลัทธิทำเป็นแกนคล้ายกับจะเสียบตั้งลงในฐานรองรับอันอื่น ฐานที่ตั้งติดล้นนั้น บางอันก็จำหลักเป็นบัวหงายบัวคว่ำ บางอันที่เป็นบัวหงายก็จำหลักกลีบบัวเสียวาวเพื่อยอมองตุลคล้ายหอยแครง (รูปที่ ๑๗) บางอันก็ทำเป็นลายก้านขดคู่ บางอันก็ทำเป็นลวดลายอย่างอื่น และบางอันก็ทำเป็นลายกระหนกสูงชันมาปิดซึ่งก้านล่างจนถึงขอบคุ่ม มีลัทธิธรรมจักรอยู่ ๒ ลัทธิ ที่ฐานด้านตั้งทำเป็นรูปเทวดานั่งขัดสมาธิราบ มือทั้งสองถือก้านชูดอกบัวคุ่มข้างละดอกยกขึ้นเหนือบ่าทั้งสอง ซึ่งท่านผู้รู้บางท่านอธิบายว่าเป็นรูปอรุณเทพบุตร (รูปที่ ๒๒) และมีอยู่ลัทธิหนึ่งที่ข้างทั้งสองของอรุณเทพบุตรนั้นจำหลักเป็นรูปคนแคระหรือกุมภภัณฑ์ เอาหลังยันแบกขอบล่างของวงล้อข้างละตน (รูปที่ ๒๓) ก็มีฐานของธรรมจักรชั้นแตกหัก แต่ตรงที่เป็นรูปอรุณเทพบุตร หรือบางท่านว่าเป็นรูปครุฑ ถือดอกบัว ยังอยู่ก่อนข้างสมบุรณ์ ตั้งอยู่ที่ระเบียงพระปฐมเจดีย์อีกชั้นหนึ่ง (รูปที่ ๒๔) กับชุดพบที่

* อธิบายลวดลายในลัทธิธรรมจักรที่กล่าวนี้ เรียกชื่อลายตามภาษาช่างในปัจจุบัน ใช้เรียก แต่บางอย่างช่างบางท่านก็เรียกต่างกัน ถ้าสนใจรายละเอียด โปรดดูการรูปถ่ายหรือของจริงต่อไป



รูปที่ ๑๓

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
 บัวรอบคุมไม่มีเกสร วงล้อเป็นลายเนืองและเส้นลวด
 บัวรองทำเป็นกลีบบัวกลายกานหอยแครง



รูปที่ ๑๘

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

ลวดลายรอบคุมและที่กึ่งจาลักเป็นลายบัวรวมแข่งสิงห์

ฐานรูปสี่เหลี่ยมเจาะรู

เนินโคกเจดีย์ ทางทิศตะวันออกของเมืองเก่ากำแพงแสน
อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม อีกล้อยหนึ่ง ที่ฐานศิลา
๔ เหลี่ยมจารึกคาถาภาษาบาลี (รูปที่ ๒๓ และ ๒๕) ว่า

สจฺจกจิจกตฉณํ จตุธา จตุธา กตํ
ติวณฺณํ ทวาทสาการํ ฌมฺมจกํ มเหสีโน

แปลว่า ธรรมจักร ของพระ (พุทธเจ้า) ผู้แสวงหาพระคุณ
อันยิ่งใหญ่ ทำ (ซึ่งทำ) ให้เป็นสี่ ๆ (คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ
มรรค) มีญาณรู้สัจจะ รู้ที่ควรทำ รู้ที่ทำแล้ว หมุนไป ๓ รอบ
จึงเป็นอาการ ๑๒

ที่ข้าพเจ้านำเรื่องลวดลายจำหลักในธรรมจักรศิลามากเล่า
โดยสังเขป ก็เพื่อเป็นแนวให้ท่านผู้สนใจใช้เป็นข้อสังเกตเมื่อ
พบเห็น ลักษณะของลวดลายในลัทธิธรรมจักรดังกล่าวนี้ นัก
โบราณคดีวินิจฉันยกันว่าธรรมจักรในเมืองไทย เป็นของทำขึ้นใน
สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖) เพราะส่วนใหญ่คล้าย
กับลวดลายสมัยราชวงศ์คุปตะในอินเดีย ถ้ากระนั้นก็แสดงว่าได้
มีผู้นำเอาแบบอย่างวัฒนธรรมของอินเดียโบราณเข้ามาสู่ดินแดน
เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคนี้ อย่างน้อยก็ในสมัยราชวงศ์คุปตะ
ครองประเทศอินเดีย ระหว่าง พ.ศ. ๘๕๐ - ๑๑๕๐ หรือถัดมา
ยังมีธรรมจักรศิลาชิ้นสำคัญอีกล้อยหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่แตก
ชำรุดและบางส่วนหายไป เดียวนี้เก็บรักษาลัทธิธรรมจักรนี้ไว้ใน

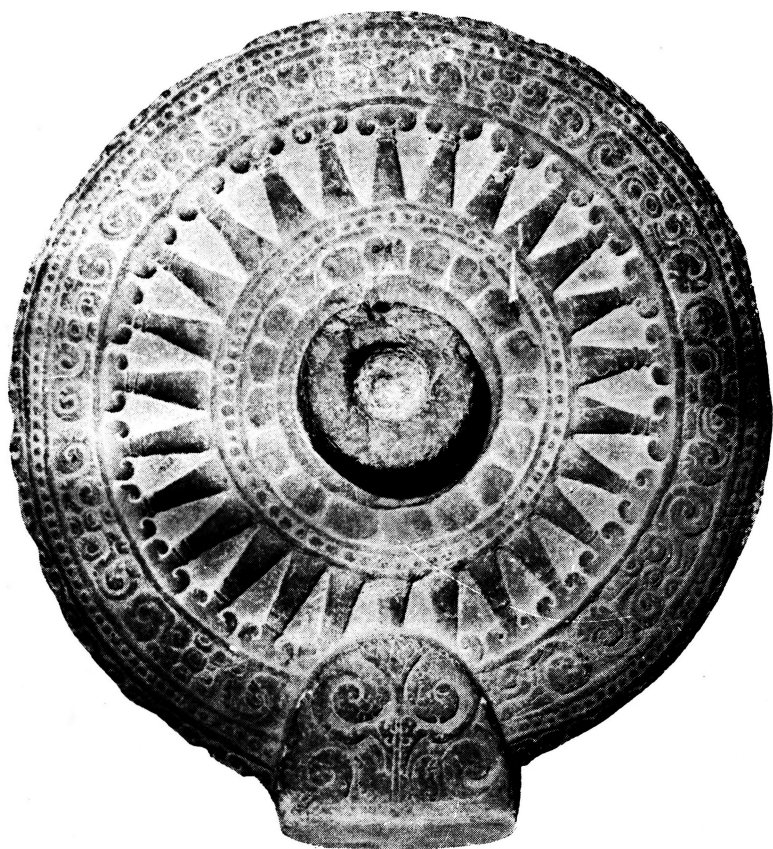
พิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ ธรรมจักรลือนี่มีที่นาสังเกต
คือฐานสำหรับตั้งจำหลักเป็นดอกบัวใหญ่คล้ายบัวหัวเสา ทำ
แยมกลีบทางออกอย่างแบบบัวกระจับ รองรับวงล้อ บนดอกบัว
ใหญ่นี้จำหลักรูปนางกษัตริย์นั่งขัดสมาธิราบ ที่กล่าวว่านาง
กษัตริย์ ก็เพราะในรูปมีศิราภรณ์ สองหัตถ์ประคองพระอุทร มี
ช้างสองเชือกยืนอยู่บนกลีบบัวดอกเดียวกันนั้นด้วยช้างละตัว
ต่างชูวงถือเต้าน้ำเทลงมายังนางกษัตริย์ (รูปที่ ๒๖) ล้อ
ธรรมจักรนี้ ถ้าว่าในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก็ควรได้
รับพิจารณาอย่างยิ่ง จึงขอนำข้อคิดเห็นมากล่าวต่อไป

รูปจำหลักเป็นนางกษัตริย์นั่งบนดอกบัวใหญ่ และมีช้าง
สองเชือกยืนอยู่ ๒ ช้าง ต่างชูวงยกเต้าน้ำเทลงมายังนาง
กษัตริย์ที่ล้อธรรมจักรดังกล่าวนี้ ศิลปินผู้สร้างและผู้แกะจำหลัก
ในถื่นนี้ จะคิดขึ้นเองหรือได้แบบอย่างมาจากไหน ? เราควรจะ
ลองค้นคว้าหาแหล่งที่มาของแนวความคิดและแบบอย่างกันดู
จะค้นคว้าได้อย่างไร ? ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ได้มีผู้นำเอา
แบบอย่างวัฒนธรรมอินเดียโบราณเข้ามาสู่ดินแดนภาคนี้ เรา
จึงลองพากันเดินทางไปสืบดูในดินแดนนั้นบ้าง บางที่อาจพบ
แนวความคิดดังกล่าว และสมมติว่าเรามีโอกาสได้เดินทางไป
ชมและนมัสการปูชนียสถานในอินเดียตอนกลาง ผ่านไปนมัส-



รูปที่ ๑๕

ธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารกต พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
 ลายรอบคุม จำหลักเป็นลายกลีบบัว (ธรรมคา)
 ส่วนลายขอบวง จำหลักเป็นรูปบัวผันยักษ์



รูปที่ ๒๐

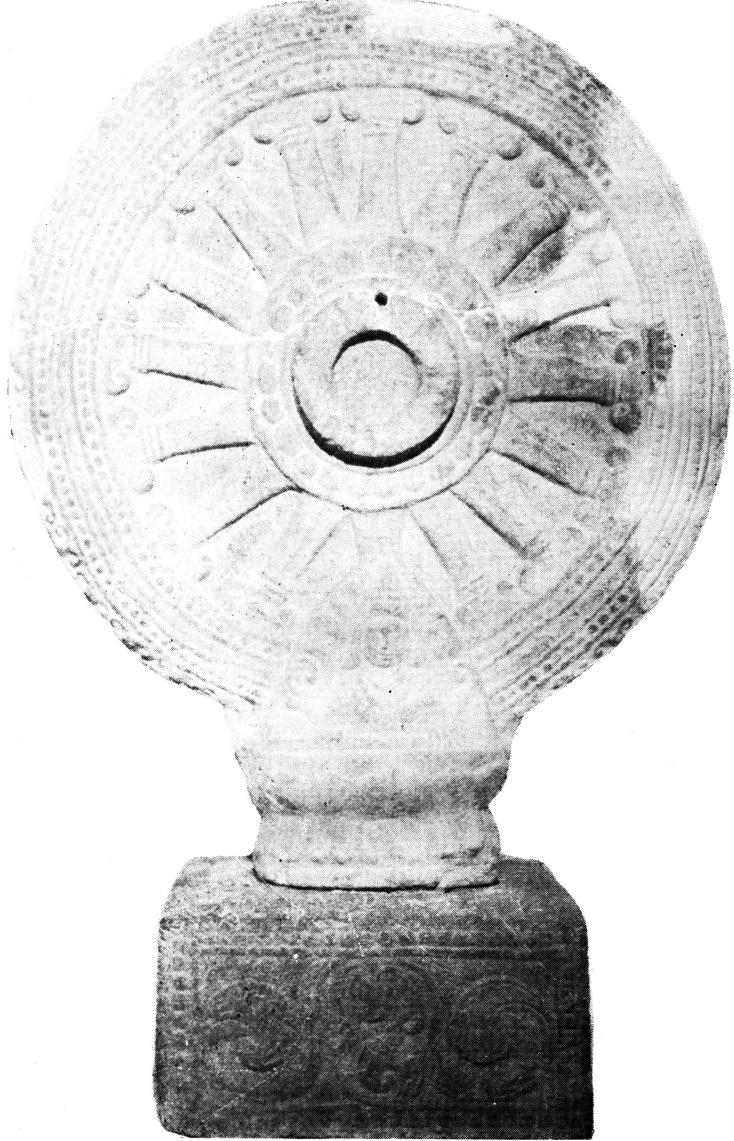
ธรรมจักรหินปูน พิพิธภัณฑ์สถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
ที่กึ่งล้อย่ำหลักเป็นลายก้านขด

การปูชนียสถานที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ที่โพธิคยา แล้วไปสารนาถ ที่ทรงประทานปฐมเทศนา แล้วผ่านลี้กเข้าไปตอนภาคกลางของประเทศไป कुमारหุต และวกลงไปนครอุชเชนีโบราณ แล้วค่อยๆ เลี้ยวลงทางตะวันตกเฉียงใต้เข้าไป จะพบบรรดาปูชนียสถาน โบราณ ณ บริเวณสาณจี ซึ่งมีพระมหาสถูป มีกำแพงศิลาและมีประตูหรือโคธน์ทำด้วยหิน ตั้งตระหง่านประจำอยู่ทั้งสี่ทิศ ประกอบด้วยพระสถูปใหญ่่น้อยและปูชนียสถานอื่น ๆ อีกมากมาย มีภาพจำหลักเป็นคนและสัตว์ เป็นลายประดับ เป็นชาดกบางเรื่องและเป็นสัญลักษณ์แสดงปางต่าง ๆ ในพุทธประวัติบางตอน ซึ่งนักค้นคว้าทางโบราณคดีค้นพบว่าพระมหาสถูปสาณจี นั้น แรกสร้างขึ้นไว้ในสมัยราชวงศ์เมารยะหรือโมริยะ ครองประเทศอินเดีย ราวระหว่าง พ.ศ. ๒๒๐ หรือ พ.ศ. ๒๓๐ ถึง ราว พ.ศ. ๓๕๖ ซึ่งตั้งนครหลวงอยู่ ณ นครปาฏลิบุตร ราชวงศ์เมารยะนี้มีพระมหากษัตริย์ที่นักประวัติศาสตร์รู้จักพระนามกันดี ๓ พระองค์ คือ พระเจ้าจันทรคุปต์ ผู้ตั้งราชวงศ์เมารยะ พระเจ้าพินทุसार ซึ่งมีฉายาว่า อมิตตสมาภู และพระเจ้าอโศก มหาราช องค์เอกอัครศาสนูปถัมภกพระบรมพุทธศาสนา พระมหาสถูปสาณจีก็ดี ภาพจำหลักเป็นสัญลักษณ์ที่ช่างศิลปชาวอินเดียนำมาใช้แสดงเป็นปางต่าง ๆ ในพุทธประวัติก็ดี นักประวัติศาสตร์

และโบราณคดีลงความเห็นกันว่า ได้สร้างขึ้นและนำมาใช้ในรัช-
สมัยพระเจ้าอโศก มหาราช ซึ่งเสวยราชย์ในระหว่าง ปี พ.ศ.
๒๗๐ ถึง ๓๑๑* สถานที่ซึ่งเรียกว่า สาณจี นั้นเป็นเนินเขา ใน
คัมภีร์มหาวงศ์ ซึ่งเป็นพงศาวดารของลังกา เรียกเนินเขาสาณจี
ว่า เจตยิกิริ ปัจจุบันอยู่ในแคว้นโกपाल มีเรื่องเล่าว่า เมื่อ
พระเจ้าอโศก ครองดำรงตำแหน่งรัชทายาทและเสด็จไปยังนคร
อุชเชนี ระหว่างทางได้หยุดประทับพักอยู่ ณ คฤหาสน์ของ
เศรษฐีผู้หนึ่งในเมืองวิทิกา (คือเมือง Besnagar ปัจจุบัน) ได้
ทอดพระเนตรเห็นลูกสาวเศรษฐีผู้นั้นทรงสิริโฉมงดงาม ก็ทรง
สืเนหา และได้ทรงอภิเษกกับธิดาของเศรษฐีผู้นั้น เป็นมเหสี
องค์แรก ต่อมาพระมเหสีองค์นี้มีพระนามว่า วิทิกา-มหาเทวี
พระเจ้าอโศกทรงมีพระโอรสธิดากับพระนางวิทิกา-มหาเทวี ๓
องค์ เป็นโอรส ๒ ชื่อ อุชเชนียะ กับ พระมหินท์** ส่วนธิดา
คือ นางสังฆมิตตา ครั้นพระเจ้าอโศกได้เสวยราชย์สืบราชสมบัติ
ต่อจากพระเจ้าพินทุसार พระราชบิดา และได้ทรงอุปถัมภ์พระ

* ปีเสวยราชย์และสวรรคตของพระเจ้าอโศกมหาราชนี้ กำหนดตามเลขคริสต์-
ศักราช ในหนังสือ History of Fine Art in India & Ceylon ของ Vincent
A. Smith โดยใช้เกณฑ์ ๕๔๓

** นักปราชญ์ฝรั่งบางท่านกล่าวว่า บางตำนานอ้างว่า พระมหินท์เป็นพระอนุชา
ของพระเจ้าอโศก



รูปที่ ๒๑

ธรรมจักรหินปูน ขุดพบในโบราณสถาน อำเภอคำแพงแสน จังหวัดนครปฐม
 ที่ฐานจำลองเป็นรูปเทวทูตหรือกษัตริย์โผล่บ้นุชกร หักดีทั้งสองเกาะราวกลีบบัว
 ที่ฐานรองรับสี่เหลี่ยมมีจารึกภาษาบาลี (ดูรูปที่ ๒๕)



รูปที่ ๒๒

ธรรมจักรหินปูน พิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
 กงล้อ จำหลักเป็นลายก้านขด ที่ฐานรองรับทำเป็นรูปเทพดาถือดอกบัว
 หรืออรุณเทพบุตร

บวรพุทธศาสนาเป็นการใหญ่ทรงเป็นอุปถัมภ์ทำตติยสังคายนา
 ซึ่งจัดให้มีขึ้น ณ กรุงปาฏลิบุตร พระมหินท์ ราชโอรสก็เสด็จ
 ออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนา และพระ
 ราชบิดาได้โปรดให้ทรงเป็นหัวหน้านำคณะสมณทูตไปเผยแผ่
 พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งในตำนานกล่าวว่า ก่อนพระ
 มหินท์เถระจะไปลังกานั้น ได้เสด็จไปเยี่ยมโยมมารดาที่เจติย-
 คิริ ใกล้เมืองวิทิส และได้พักอยู่ในวิหารอันโอ่อ่าที่โยมมารดา
 ได้สร้างขึ้นที่นั่น ณ บริเวณเนินเขาสาณูจี ซึ่งเรียกว่า เจติยคิริ
 พระเจ้าอโศก มหาราชได้ทรงสร้างหลักศิลาจารึกพระราชโองการ
 ของพระองค์ ตลอดจนทรงก่อสร้างอนุสรณสถานอื่นๆ ไว้ ณ
 เนินเขานั้นด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ก่อนหน้านั้นหรือระหว่าง
 รัชสมัยของพระเจ้าอโศก มหาราช ได้มีประชาชนผู้นับถือพระ
 พุทธศาสนาตั้งถิ่นฐานและมีพระภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษา ณ
 บริเวณสาณูจีในสมัยนั้นแล้ว มีนิทานกล่าวยกย่องพระบรม
 เทชนูปภาพของพระเจ้าอโศกว่า “ได้ทรงทำให้ชมพูทวีป (คือ
 อินเดีย) งดงามด้วยพระสถูปเจดีย์ชั่วพริบตา ด้วยอนุภาพของ
 พวงยักษ” ตำนานทางพระพุทธศาสนาก็กล่าวว่า พระเจ้า
 อโศกได้ทรงสร้างพระสถูปเจดีย์จำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ ในดินแดน
 ประเทศอินเดีย และอาฟกานิสถาน แม้ตำนานจะกล่าวจำนวน

ไว้จะมากเกินไป แต่ก็แสดงว่าได้ทรงสร้างไว้มากมายรวมทั้ง
ที่สร้างมหาสถูปสาญจีในแคว้นโกปาลตังกกล่าวด้วย แต่เมื่อสิ้น
รัชกาลของพระเจ้าอโศกมหาราชแล้ว อำนาจของพระราชวงศ์
เมารยะก็เสื่อมลง มหาอาณาจักรของราชวงศ์เมารยะก็แตกแยก
เป็นแคว้นเล็กแคว้นน้อย กษัตริย์พระองค์สุดท้ายในราชวงศ์
เมารยะ ทรงพระนามว่า พุททธรถ ก็ถูกเสนาบถมีนามว่า
ปุชยมิตร ซึ่งเกิดในสกุลพราหมณ์ ปลงพระชนม์เมื่อราว พ.ศ.
๓๕๖ แล้วปุชยมิตรก็ขึ้นครองราชสมบัติและตั้งราชวงศ์ใหม่
ชื่อ ราชวงศ์ ศุงคะ

พระเจ้าปุชยมิตร แห่งราชวงศ์ศุงคะ ขึ้นครองราชสมบัติ
ณ นครปาฏลิบุตร ราวระหว่าง พ.ศ. ๓๕๖—๓๙๒ มีตำนาน
กล่าวว่า ทรงเป็นศัตรูของลัทธิของผลาญพระพุทธศาสนา เช่นที่
กล่าวไว้ในคัมภีร์มัชฌิมาสูตรมีถ้อยคำว่า **นาตยิหฺยติ ตทา มุธา วิหาริ
ธาคูว์ สตธา ภิกฺขเว สีลสมฺปนฺนํ มาตยิหฺยติ ทฺรติ** แปลว่า
“ครั้งนั้น ผู้ใดในเวลา จักทำลายวิหารที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ
ให้ย่อยยับหาประโยชน์มิได้ จักฆ่าพระภิกษุผู้มีศีลสมบูรณ์” และ
ว่าพระเจ้าปุชยมิตรทรงกำหนดวางสินบนเป็นค่าศีรษะพระ
ภิกษุสงฆ์ไว้ด้วย ดังมีกล่าวในคัมภีร์ทิวาวทาน ว่า **โย เม
ศฺรณฺณตีโร ทาสยติ, ตสฺยาคํ ทินารุคํ ทาสยามิ** แปลว่า “ผู้ใด



รูปที่ ๒๓

ธรรมจักรหินปูน ที่ฐานรองมีรูปอรุณเทพบุตร
และมีคนแคะหรือภุมมัทนี แบกอยู่สองข้าง



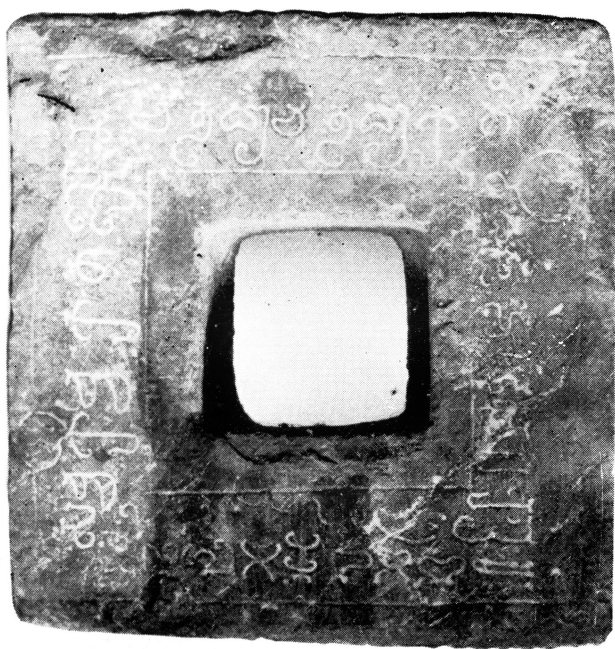
รูปที่ ๒๔

ฐานธรรมจักรหินปูน ระเบียงวิหารคด พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
รูปเทวดา หรือบางท่านว่าเป็นครุฑ ถือดอกบัว

นำศิระสมณะมาให้แก่เรา เราจะให้รางวัลหนึ่งร้อยทินาร์แก่
 ผู้นั้น” นักประวัติศาสตร์บางท่านกล่าวแย้งว่า ข้อความในคัมภีร์
 ทั้งสองนี้ จะเป็นคำปรักปรำพระเจ้าปุซุยมิตรเกินไป แต่ก็มี
 ความจริงอยู่ว่า พระเจ้าปุซุยมิตรนั้นมีพระชาติกำเนิดเป็น
 พราหมณ์และทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ ทั้งปรากฏว่าภายหลัง
 ปราบตาภิเชกแล้ว ก็ได้โปรดให้รื้อฟื้นความเชื่อถือและลัทธิ
 พิธีสมัยพระเวทขึ้นมาอีก ซึ่งเป็นการตรงข้ามกับพระเจ้าอโศก
 มหาราชที่โปรดอุปถัมภ์บำรุงพระบวรพุทธศาสนา จึงเป็น
 ธรรมดาที่พระภิกษุสงฆ์ และชาวพุทธศาสนิกจะพากันไม่พอใจ
 จึงได้มีข้อความปรากฏในพระคัมภีร์ดังกล่าว พระเจ้าปุซุยมิตร
 แห่งราชวงศ์ศุงคะเสวยราชย์อยู่ ณ นครปาณ्डิบุต ราว ๒๖ ปี
 ก็สวรรคต พระราชโอรสพระนามว่า อักนิมิตร ซึ่งดำรงตำแหน่ง
 อุปราช ผู้สำเร็จราชการมณฑลฝ่ายตะวันตก มีนครวิทิสเป็น
 เมืองหลวง ได้เสวยราชย์สืบต่อจากพระเจ้าปุซุยมิตร แล้ว
 พระเจ้าวสุมิตรราชโอรสพระเจ้าอักนิมิตร และพระเจ้าภาภัท
 เสวยราชย์ต่อกันมา กษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์นี้ที่ประสบ
 ชะตากรรมคล้ายคลึงกับกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์เมารยะ
 คือทรงอ่อนแอและเสื่อมอำนาจลงจนกลายเป็นหุ่นให้เสนาบดี

พราหมณ์ในสกุล **กานวะ** จับเชิทยุ่ตลอดมา แต่คงครองราชย์
 ต่อมาจนราว พ.ศ. ๕๐๐ หรือ ๕๑๐ ก็สิ้นราชวงศ์ศุงคะ ในรัชกาล
 หลังๆ แห่งราชวงศ์ศุงคะ นับแต่พระเจ้าอัครนิมิตรมา เป็นระยะ
 เวลาที่มีประโยชน์แก่บรรดาพุทธศาสนิก ด้วยมิได้แสดงว่าทรง
 เป็นศัตรูของลัทธิของผลาญพระพุทธรศาสนา จึงปรากฏว่ามีพุทธ-
 ศาสนิกชนก่อสร้างปูชนียสถานที่สำคัญๆ ณ บริเวณสาณูจิตลอด
 จนที่การหุดขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และพระสถูปองค์ที่ ๒ กับ
 ที่ ๓ ณ บริเวณเนินเขาสาณูจิต ก็กล่าวกันว่าได้สร้างขึ้นในสมัย
 ราชวงศ์ศุงคะในระยะนี้ด้วย นักปราชญ์ทางโบราณคดีได้สอบ
 สวนกันแล้วลงความเห็นกันว่า พระสถูปที่พระเจ้าอโศก
 มหาราชทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้น ก่อด้วยอิฐและก็เล็กกว่าปัจจุบัน
 ถึงครึ่ง แต่พระมหาสถูปสาณูจิตปัจจุบันนี้วัดผ่านศูนย์กลางกว้าง
 ถึง ๑๒๑ ฟุตครึ่ง สูงราว ๗๗ ฟุตครึ่ง เป็นของเสริมสร้างจาก
 องค์เดิมโดยก่อพอกทับด้วยศิลา พร้อมทั้งกำแพงศิลาที่เห็นกัน
 อยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งสูง ๑๑ ฟุต ก็เปลี่ยนจากของเก่าที่ทำไว้ด้วย
 ไม้ และประตูหรือโคธน์ที่ทำด้วยศิลาทั้งสี่ทิศก็ว่าได้สร้างขึ้นใน
 สมัยนี้ด้วย (**รูปที่ ๒**) เขาลงความเห็นกันว่า สิ่งก่อสร้างเพิ่ม
 เติม ณ พระมหาสถูปสาณูจิตนี้ ตกอยู่ในระยะระหว่าง พ.ศ. ๔๐๐
 ถึง ๕๐๐ แต่ท่าน Sir John Marshall* กล่าวว่า ประตูทั้งสี่ทิศ

* Sir John Marshall ในหนังสือ A Guide to Sanchi



รูปที่ ๒๕

ฐานรองรับธรรมจักรศิลารูปที่ ๒๑

มีจารึกคาถาภาษาบาลี กุคำอ่านในหน้า ๒๕

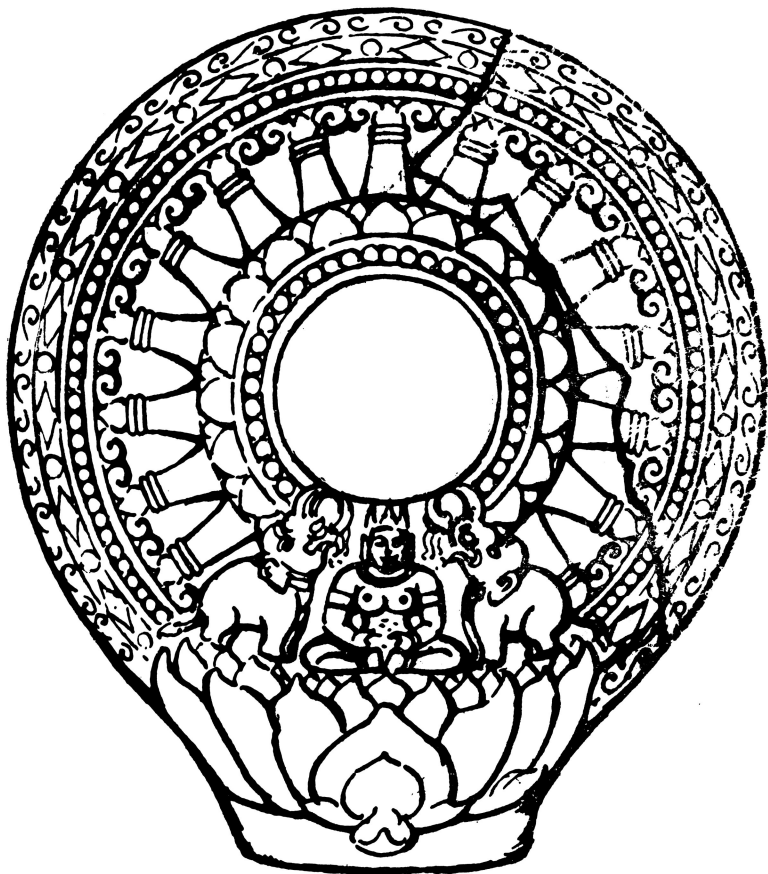
ขุดพบที่โบราณสถานเมืองกำแพงแสน อำเภอกำแพงแสน

จังหวัดนครปฐม



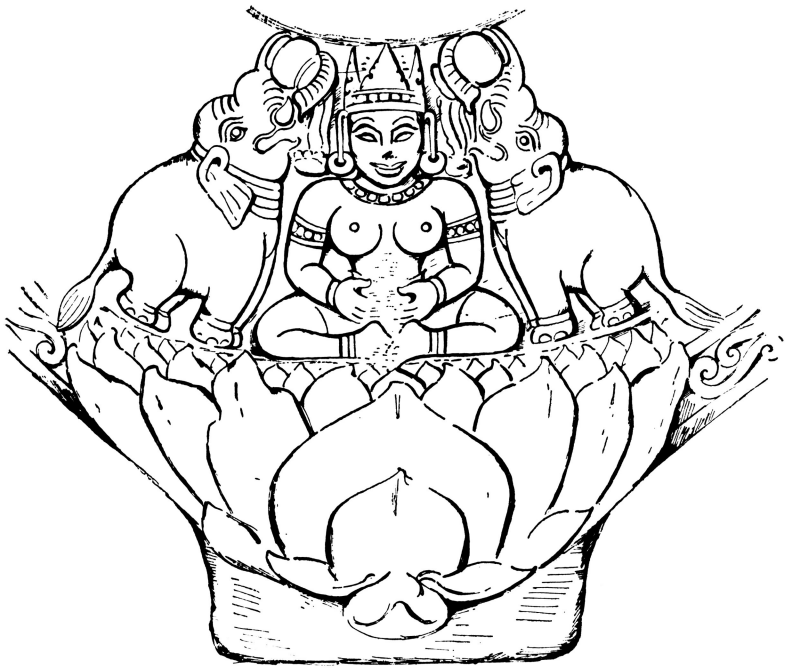
รูปที่ ๒๖

ธรรมจักรหินปูน (ชำรุด) พิกพิรภณตาสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
 เบื้องล่างจำหลักเป็นนางกษัตริย์ประทับนั่งบนดอกบัวใหญ่
 มีช้างสองเชือกขึงวง ถือเต้าน้ำเทลงมา
 (เปรียบเทียบกับภาพลายเส้นแสดงส่วนสมบูรณ หน้า ๓๓ และ ๓๔)



ภาพลายเส้นแสดงส่วนสมบัติของธรรมจักรหินปูนรูปที่ ๒๖

ของพระมหาสถูปกับประตูเดียวของพระสถูปที่ ๓ รวม ๕ ประตู
นั้นจะต้องสร้างขึ้นถัดกันมาในระยะราว ๒๐ — ๓๐ ปี และประตู



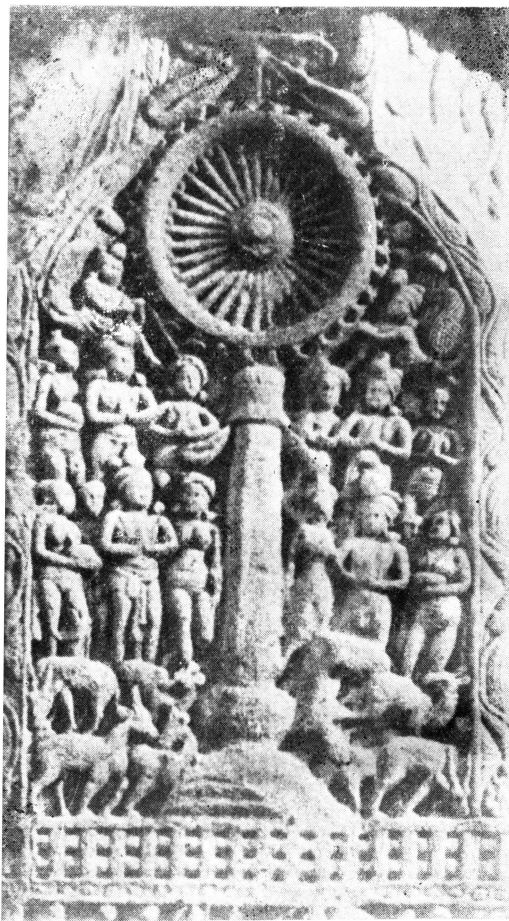
ภาพนางกษัตริย์นั่งบนดอกบัวใหญ่ มีช้างสองเชือกชูรวงดอกไม้เท้าเท้าลงมา
ภาพลายเส้น ขยายจากรูปที่ ๒๖ (เปรียบเทียบกับรูปที่ ๒๙ และรูปที่ ๓๑)

ทิศใต้ของพระมหาสถูปซึ่งสร้างขึ้นก่อนประตูอื่นทั้งหมด มี
จารึกบอกนามผู้บริจาคไว้บนคานศิลาที่ขวางเสาเหนือช่องประตู
ว่า **อานันทะ** ผู้เป็นหัวหน้าบรรดาช่างฝีมือ ของกษัตริย์ **ศรี**
สาครรรณิ แห่งแคว้นอันธระ ซึ่งมีอำนาจครอบครองอาณา-

จักรที่ตงอยู่ระหว่างแม่น้ำกฤษณาและโคทาวารีในอินเดียภาคใต้ และปรากฏว่า เป็นผู้กำจัดอำนาจของกษัตริย์ราชวงศ์ศุงคะ กับ อำมาตย์สกุลกานวะให้สูญสิ้นไปจากอินเดีย เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ หรือ ๕๑๐ ถ้ากระนั้น ประตู่หรือโถงที่พระสถูปสาณูจีก็อาจ สร้างขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. ๕๐๐ ถึง ๕๕๐ ก็เป็นไปได้

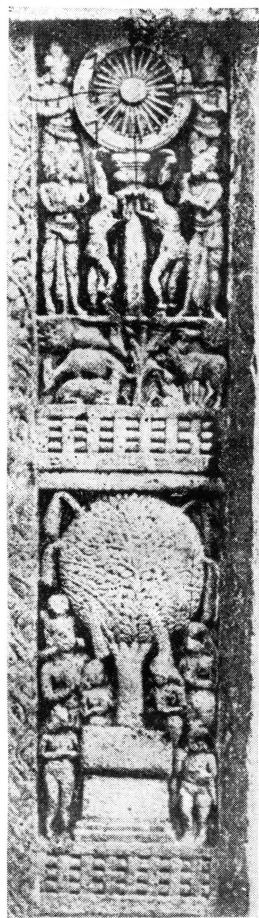
เสาประตู่หรือโถงทั้งสี่ทิศนี้จำหลักภาพไว้เต็มไปหมด รวมทั้งภาพชาดกบางเรื่อง และภาพสัญลักษณ์ในพุทธประวัติ บางตอน เช่น ภาพธรรมจักร สมมติเป็นปางปฐมเทศนา (รูปที่ ๒๗) ภาพบัลลังก์และต้นพระศรีมหาโพธิ สมมติเป็นปาง ตรัสรู้ (รูปที่ ๒๘) ภาพพระสถูป สมมติเป็นปางปรินิพพาน และประตู่หรือโถงทิศตะวันออกกับทิศเหนือของพระมหาสถูป สาณูจินั้น จำหลักภาพเป็นใบบัวและดอกบัว ทั้งบานและตูม ผุดพ้นขึ้นมาจากหม้อน้ำ และมีบัวบานใหญ่ดอกหนึ่ง ชูดอกเด่น อยู่ตรงกลาง บนดอกบัวนั้นทำเป็นรูปนางกษัตริย์ประทับนั่ง พับพระบาทขวาอยู่บนดอกบัว ห้อยพระบาทซ้ายลงมาวางอยู่บนใบบัว หัตถ์ซ้ายวางอยู่บนพระเพลาซ้าย ส่วนหัตถ์ขวาถือ

ก้านชุกอกบัวตูมอยู่ระดับเหนือง่าสาขา มีข้างสองเชือกยื่นอยู่
 บนดอกบัวบานเชือกละดอก ขนาบอยู่ ๒ ข้าง แต่ละเชือกชูงวง
 ถือเต้าน้ำเทลงมาบนเศียรของนางกษัตริย์ (รูปที่ ๒๕) รูปนาง
 กษัตริย์ประทับนั่งบนดอกบัว มีข้างสองเชือกชูงวงถือน้ำเท
 ลงบนพระเศียรนี้ นักปราชญ์ทางโบราณคดีชาวอังกฤษและฝรั่ง
 เศสชื่อ มาร์แชลและฟูแชร์ ลงความเห็นกันว่า เป็นภาพพระนาง
 ศิริมหามายากำลังประสูติพระบรมโพธิสัตว์ กล่าวคือสมมติเป็น
 ภาพปางประสูติในเรื่องพุทธประวัติ ในสมัยที่อินเดียมีข้อห้ามมิ
 ให้สร้างรูปเคารพดังกล่าวมาข้างต้น ช่างศิลป์จึงสร้างรูปแบบ
 ขึ้นแทน นอกจากทำเป็นภาพพระนางศิริมหามายาประทับนั่ง
 บนดอกบัว มีข้างสองเชือกชูงวงยกเต้าน้ำเทลงมาแล้ว มีบาง
 ภาพทำเป็นพระนางศิริมหามายาประทับยืนบนดอกบัวบ้าง เช่น
 ภาพจำหลักที่ไตรณทิตเหนือพระมหาสถูปสาญจี บางภาพก็
 จำหลักจำเพาะรูปหม้อน้ำมีดอกบัวทั้งบานและตูมชุก้านและดอก
 ขึ้นมา ไม่มีรูปพระนางศิริมหามายาและข้าง ๒ เชือก แต่คงสมมติ
 หมายรู้กันว่าเป็นภาพแสดงสัญลักษณ์ปางประสูติเช่นกัน เมื่อ
 ได้มาชมภาพจำหลัก ณ ไตรณของพระมหาสถูปสาญจีเช่นนี้แล้ว



รูปที่ ๒๗

ธรรมจักร ที่stupasานุจี คริสต์ศตวรรษที่ ๑
ทำเป็นรูปวงล้อกำลังหมุนอยู่บนเสา
เครื่องหมายทรงแสดงปฐมเทศนา



รูปที่ ๒๘

(บน) ธรรมจักรเป็นเครื่องหมายทรง
ประธานปฐมเทศนา
ภาพจำลองที่ประติมากรรมที่สาญจี
หมายเลข ๓

(ล่าง) ต้นโพธิ์และบัลลังก์ เป็นเครื่อง
หมายตรัสรู้



รูปที่ ๒๕

ปางประสูติ จำหลักไว้บนประตูหรือโคธณทิศตะวันออก

ของพระมหาสถูปสาญจี

(ดูลายเส้นหน้า ๓๗)



แสดงรายละเอียดของรูปที่ ๒๔ จำหลักเป็นนางกษัตริย์ นั่งบนดอกบัวใหญ่
มีช้างสองเชือกขึงวงถือเต้าน้ำเทลงมา (เปรียบเทียบกับรูปที่ ๒๖)

ก็ชวนให้คิดไปว่า ที่นี้แล้วกรรมังที่ช่างศิลป์ที่นครปฐมโบราณ
ของเรา ได้แบบอย่างมาทำขึ้นในธรรมจักรศิลาตั้งกล่าวข้างต้น

ลายจำหลักที่ธรรมจักรศิลาชักพาให้ข้าพเจ้าเล่าประวัติ
ราชวงศ์ของพระมหากษัตริย์โบราณ ที่เคยมีพระบรมเดชานุ-
ภาพครอบครองอินเดียตอนภาคกลาง และเลยพาท่านท่อง
เที่ยวไปชมภาพจำหลักที่ประตูหรือโถงของพระมหาสถูป
สาญจีในประเทศอินเดีย คราวนี้เรากลับมาช่วยกันพิจารณา
ภาพจำหลักที่ล้อมธรรมจักร ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ พระปฐมเจดีย์
ของเรา เปรียบเทียบกันดูอีกครั้ง ณ ตอนล่างของธรรมจักร
ศิลาล้วนนั้น จำหลักเป็นดอกบัวใหญ่ บนดอกบัวจำหลักรูปนาง
กษัตริย์ประทับนั่งขัดสมาธิราบ สองหัตถ์ประคองพระอุทร
มีข้างสองเชือกยื่นอยู่บนกลีบบัวดอกเดียวกันข้างละเชือกชูงวง
ถือเต้าน้ำเทลงมายังนางกษัตริย์ จะเป็นไปได้ไหมที่เราจะสร้าง
จินตนาการของเราให้ล่องลอยไปว่า ในสมัยโบราณประมาณสอง
พันปีมาแล้ว มีพุทธศาสนิกชนคนใดคนหนึ่ง หรือคณะใดคณะ
หนึ่ง เดินทางจากนครปฐมโบราณไปสู่ดินแดนอินเดีย เพื่อไป
นมัสการบูชาในพระพุทธรูป และได้เดินทางไปจน
ถึงพระมหาสถูปสาญจี หรือตรงกันข้าม มีบุคคลซึ่งเป็นพ่อค้า

กหบดี ชาวเงินเรือ หรือ พระภิกษุสงฆ์ ผู้ใดผู้หนึ่งหรือคณะใด
 คณะหนึ่ง ซึ่งเคยเห็นพระมหาสถูปสาญจี ได้เดินทางจาก
 อินเดีย มาสู่ดินแดนแห่งนครปฐมโบราณ มาบอกเล่าแก่สืบให้
 ทราบต่อ ๆ กันมาว่า ที่พระมหาสถูปสาญจี มีประตูหรือโถง
 ทำด้วยศิลาและจำหลักภาพเป็นรูปลัทธิธรรมจักร จำหลักภาพ
 เป็นบัลลังก์และต้นพระศรีมหาโพธิ์ จำหลักเป็นรูปพระนาง
 ศิริมหามายาประทับนั่งบนดอกบัวมีข้างสองเชือกอยู่บนดอกบัว
 ชูวงเดือนค้ำน้ำเตลงมายังพระองค์ และข้างศิลปสมันนั้นก็จด
 จำไว้ แล้วนำมาจำหลักลงไว้ในลัทธิธรรมจักรดังที่เห็นกันอยู่ใน
 บัดนี้ แต่ช่างจามาไม่ถนัด ว่าที่พระมหาสถูปสาญจีเขาทำรูป
 พระนางศิริมหามายาประทับนั่งอยู่บนดอกบัวคนละดอกกับข้าง
 สองเชือก หากแต่สลับตรับฟังมาว่า ข้างสองเชือกก็อยู่บน
 ดอกบัวด้วยเหมือนกัน หรืออาจเป็นเพราะเนื้อที่บนลัทธิธรรม-
 จักรนั้นจำกัดอยู่ ช่างสมันนครปฐมโบราณจึงจำหลักรูปพระนาง
 ศิริมหามายากับข้างสองเชือกอยู่บนดอกบัวใหญ่ดอกเดียวกัน
 ดังท่านจะเห็นได้ที่ธรรมจักรศิลาในพิพิธภัณฑสถานฯ พระปฐม
 เจดีย์บัดนี้ (คุภาพลายเส้นเขียนจากลายธรรมจักรเปรียบเทียบกับ
 ภาพจำหลักปางประสูติ ณ พระมหาสถูปสาญจี)

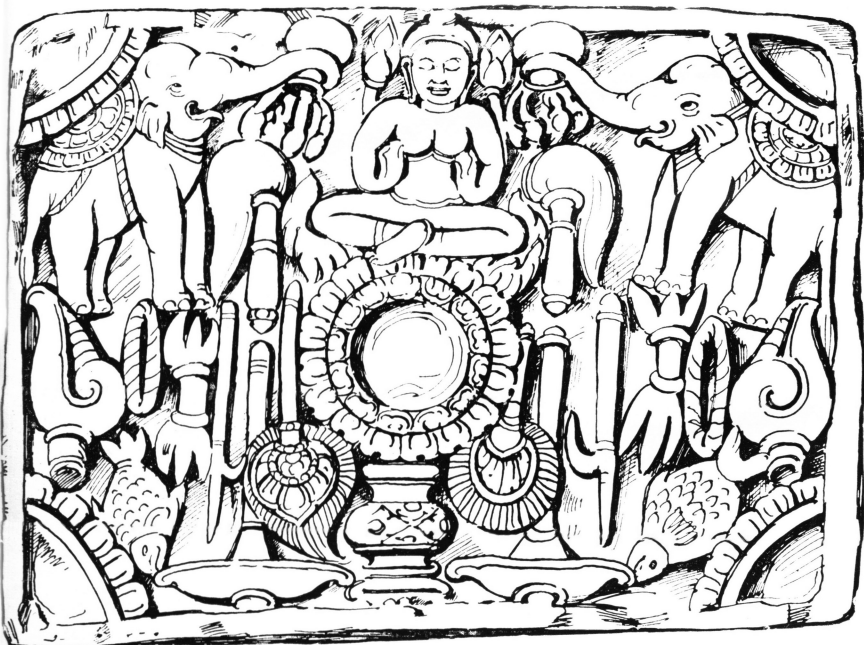
อธิบายรูปที่ ๓๐

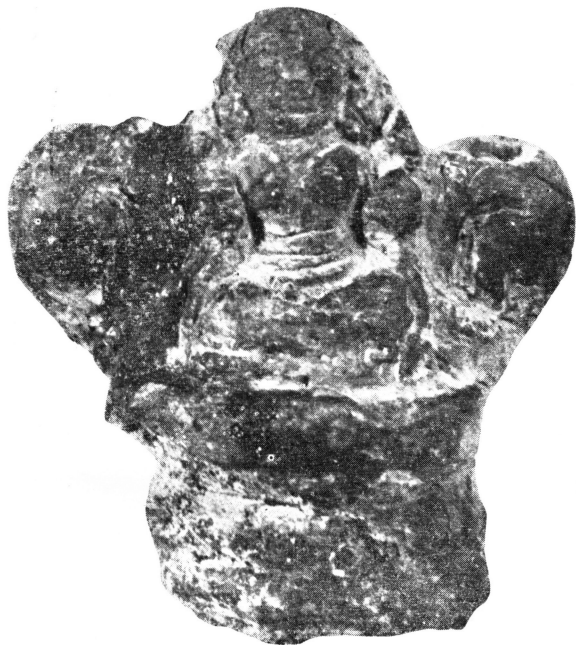
ภาพคินบัน ปางประสูติ หรือ คชลักษณะมี สมัยทวารวดี
ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

๑. นางกษัตริย์ประทับนั่งขัดสมาธิราบ สองหัตถ์ประคองอุทร หรือถือก้าน
ดอกบัวตูมข้างละดอก จะเห็นดอกบัวตูมทั้งชั้นเบื้องปฤษฎางค์เหนืออังสา
 ๒. ข้างสองเชือกยื่นเครื่องคชาธารสูงวงถือเท้านัยน์ไปยังนางกษัตริย์ และ
กว่าเท้าน้ำเทลงมา เห็นเป็นสายเท้าละ ๔ สาย
 ๓. แฉกามรี ๒ แฉก ตั้งทางค้ำลง อยู่ระหว่างข้างกับนางกษัตริย์ ข้างละแฉก
 ๔. ขอข้าง ๒ ขอ บักปลายลง ค้ำตั้งชั้น ข้างละขอ
 ๕. วัชร ๒ อัน ตั้งอยู่ ๒ ข้าง
 ๖. พวงประคำ หรือพวงมัลลย์ หรือบ่วงเชือกบาต ๒ พวง หรือ ๒ บ่วง อยู่
๒ ข้าง
 ๗. สังข์ ๒ ตัว ตั้งหงายข้างละตัว
 ๘. ปลา ๒ ตัว หันหัวลงล่าง อยู่ข้างละตัว
 ๙. ฉัตร ๒ ฉัตร วางหงาย ค้ำตั้งชั้นไปเกือบชนกับค้ำแฉกามรี ข้างละฉัตร
 ๑๐. พัดโบก หรือวาลวิชนี ๒ อัน ตั้งบักตัวพัดลง ชูค้ำขึ้น ข้างละอัน
 ๑๑. เท้าน้ำเบื้องล่าง รองรับดอกบัวอยู่ตรงกลาง
 ๑๒. วงดอกบัวบานมีกลีบซ้อนแบบมองเห็นจากเบื้องบน อยู่ตรงกลาง รองรับ
อาสนะกลีบบัวของนางกษัตริย์
- ๔ มุมของคินบัน มีเสวกลีบบัวแบบบัวพันธุ์ยักซ์ มุมละเสี้ยว



รูปที่ ๓๐





รูปที่ ๓๑

กชลักษณ์ หรือ ปางประสูติ
ทำด้วยดินเผา พบที่บริเวณ
เมืองเก่าอุทอง อำเภออุทอง
จังหวัดสุพรรณบุรี



ภาพลายเส้น
นายจำรัส เกียรติก้อง
วาดจากรูปที่ ๓๑ และเติมเส้นจุด
เพื่อให้เห็นว่า เมื่อสมบูรณ์คงจะ
มีรูปเช่นนั้น

นอกจากภาพจำลองที่ธรรมจักรศิลาตั้งกล่าวแล้ว ยังได้พบภาพคล้ายคลึงกันนี้ ซึ่งทำเป็นภาพดินปั้นบ้าง หินปูนสีเขียวแก่บ้าง อีกหลายชิ้น แต่ชิ้นที่สมบูรณ์ทำด้วยดินปั้นแผ่นสีเหลือง ยาว ๒๑ เซนติเมตร กว้าง ๑๔.๕ เซนติเมตร เก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มีป้ายบอกไว้ว่า “ศิลปสมัยทวารวดี ได้มาจากพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม” (รูปที่ ๓๐) ภาพดินปั้นแผ่นนี้ นาย เจ. เจ. โบเลส (J.J. Boeles) เรียกไว้ในบทความเรื่อง “กษัตริย์ศรีทวารวดี และเครื่องราชกกุธภัณฑ์” ในจดหมายเหตุของสยามสมาคม เล่ม ๔๒ ภาค ๑ ประจำเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๙๖๔ (พ.ศ. ๒๕๐๗)* ว่าเป็น “คชลักษณ์” โดยอธิบายว่าเป็นภาชนะเครื่องสำอางสำหรับใส่แป้งและน้ำมันหอม ซึ่งกษัตริย์สมัยทวารวดีโปรดให้ทำขึ้นเป็นราชูปโภค นอกจากนี้ ยังมีภาพดินเผา (ขำรุต) ขนาดย่อม ๆ อีกหลายชิ้น ซึ่งพบที่บริเวณเมืองเก่า อำเภอร่องทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ทำเป็นรูปสตรีถือดอกบัวสองมือ และมีข้างสองเชือกอยู่สองข้างซ้ายขวา (รูปที่ ๓๑) น่าจะแสดงว่าในสมัยกรุงกระโน้น คงจะมีผู้รู้จักความ

* กุ The King of Sri Dvāravati and his Regalia, The Journal of the Siam Society. Vol. III, part I, April, 1964.

หมายของภาพลักษณะนี้กันอยู่แล้ว ช่างในสมัยนั้นจึงนิยมปั้น
และแกะสลักภาพแบบนี้ขึ้นไว้ อย่างไรก็ตาม ภาพดินปั้นก็ดี
ภาพบนดินเผาก็ดี ภาพจำหลักที่ธรรมจักรศิลาตั้งกล่าวมาข้าง
ต้นก็ดี ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบกับภาพจำหลักที่เสาประทุหรือ
โตรณของพระมหาสถูปสาญจีแล้ว เข้าใจว่าเกิดขึ้นจากความคิด
แนวเดียวกัน ซึ่งนายฮาเวลล์* ได้อธิบายไว้ว่า “บรรดา
สัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนานั้น มิใช่เป็นของที่ (แรก)
บัญญัติกันขึ้นในพระพุทธศาสนา แต่เป็นสมบัติทั่วไปของศาสนา
แบบอินโดอารยันทุกศาสนา การยืมสัญลักษณ์ของกันและกัน
ไปใช้นี้ จะเห็นได้ เช่น ในแผ่น (ศิลาจำหลัก) ต่าง ๆ แสดง
รูปพระนาง (ศิริมหา) มาया พระพุทธมารดาประทับนั่งหรือ
ยืนบนดอกบัวซึ่งชูดอกขึ้นมาจากเต้าน้ำ ส่วนด้านข้างมีช้าง
โสรจทรงพระนางจากเต้าน้ำที่ถืออยู่ในวง เป็นการแน่นอน
ตาม ม. พุชรร์กล่าวไว้ว่า ภาพนี้ช่างประติมากรรมเขาใช้เป็น
เครื่องหมายปางประสูติพระพุทธองค์ มีกาลอุปติอันน่ามหั-
ศจรรย์ที่ไ้เห็นกันทุก ๆ เวลาเช้า มาหลายชั่วอายุของศิลปิน
แต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว เช่นแสงเงินแสงทองที่เรียกว่า อุษา

* E.B. Hawell ใน A Handbook of Indian Art, pp 32-33.

โผล่ขึ้นมาจากมหาสมุทร และคอกบัวพระพรหมา ซึ่งสมมติ
เป็นบัลลังก์ของพระผู้สร้าง ขยายกลีบแยมบาน อุษาสมมติเป็น
นางฟ้าผู้เปิดประตูสวรรค์ และเธอจะได้รับการโสรจสรจจาก
ข้างของพระอินทร์ กล่าวคือ เมฆฝน ครั้นตกมาในสมัยพุทธกาล
ความหมายของนิยายดังกล่าวนี้เปลี่ยนแปลงไป พระพรหมาก็
ถูกปลดออกจากบัลลังก์ นางอุษาก็กลายเป็นพระพุทธรูปรดา
ผู้มีพระนามว่า มหามายา ตามความหมายของคำ แปลว่าความ
ยั่วยวนใหญ่ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์โศกที่พระพุทธรองค์ทรงชี้
ทางแห่งความรอดพ้นไว้ ในศิลปะของอินเดียยุคหลัง ๆ มา
สมมติว่า อุษา หรือ มหามายา นี้เป็นนางลักษมี ว่าเป็นเทพธิดา
แห่งความสว่างไสวของวัน ผู้ทำให้พระพิฆเณศวรค์สวามีทรง
ขึ้นบานพระทัย เมื่อทรงมีชัยชำระการต่อสู้กับบรรดาผีร้าย
แห่งความมืดของราตรี แล้วทรงนำน้ำอมฤตที่ทรงกวณไ้จาก
เกษียรสมุทรมาพร้อมกับองค์ลักษมีด้วย ”

ถ้าภาพดินปั้น (รูปที่ ๓๐) หมายถึงปางประสูติ จะเป็น
ไปได้ไหม ที่มีภาพราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภคบางอย่าง
เช่น ฉัตรและพัดโบก กลับหาย และห้อยลง มีคันฉัตรตั้งขึ้น
ซึ่งสมมติเป็นนิมิตว่ากุมารที่ประสูติออกมาจะไม่อยู่ครองเศวต-
ฉัตร ถือเป็นเครื่องหมายแห่งมหาภิกษุกรรมณ์

เรื่องความหมายของภาพจำหลักที่ธรรมจักรศิลา จะเป็น
สัญลักษณ์ **ปางประสูติ** ในพุทธประวัติดังกล่าวมา หรือจะเป็น
คชลักษณ์ เช่นบทความของนายโบเลส ก็สุดแต่ผู้รู้จะวินิจฉัย
ลงความเห็นกันไป แต่ถ้าเป็นภาพแสดงสัญลักษณ์ปาง
ประสูติในพุทธประวัติ ธรรมจักรศิลาล้วนนั้น (รูปที่ ๒๖)
ก็เป็นสมบัติที่มีค่าเป็นอย่างยิ่ง ทั้งในทางศิลปและโบราณคดี
เพราะนำเอาสัญลักษณ์ถึง ๒ ปาง คือ ปางประสูติและปาง
ประทานปฐมเทศนา (คือตัวธรรมจักร) มารวมไว้ในวัตถุ
ชิ้นเดียวกัน.



ประกาศอนุโมทนา

ในการเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ให้พระภิกษุสามเณรเข้าชมเป็นพิเศษในเทศกาลเข้าพรรษา เมื่อวันอังคาร ที่ ๒๘ และวันพุธ ที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๐๗ รวม ๒ วัน มีพระภิกษุและสามเณรเข้าชมรวมทั้งสิ้น ๑๙,๗๑๕ รูป และในโอกาสนี้ได้มีท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์ ทำนาคถัม เครื่องคัม ยาสุม ยารักษาโรค และกบปียภัณฑ์อื่น ๆ ถวายแก่พระภิกษุและสามเณรดังนี้

๑. ข พณ ข จอมพล ถนอม กิตติขจร และท่านผู้หญิง บริจาคเงิน จำนวน ๑,๐๐๐ บาท
๒. พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ และชายา
ทรงบริจาคเงิน จำนวน ๒๐๐ บาท
๓. ข พณ ข พลเอก ประภาส จารุเสถียร และคุณหญิง บริจาคเงิน จำนวน ๓๐๐ บาท
๔. ข พณ ข ม.ล. ปิ่น มาลากุล และคุณหญิง บริจาคเงิน จำนวน ๕๐๐ บาท
๕. ข พณ ข นายบุญย์ เจริญไชย และคุณหญิง บริจาคเงิน จำนวน ๒๐๐ บาท
๖. ข พณ ข พระยาอรรธการิย์นิพนธ์ บริจาคเงิน จำนวน ๒๐๐ บาท
๗. ข พณ ข นายสนทรร หงส์สงครามภักดิ์ และคุณหญิง บริจาคเงิน จำนวน ๓๐๐ บาท
๘. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวกร บริจาคเงิน จำนวน ๑,๐๐๐ บาท
๙. นายธาดา วานิชสมบัติ บริจาคเงิน จำนวน ๔๐๐ บาท
๑๐. น.ส. สมภารจิต งามพินิต บริจาคเงิน จำนวน ๓๐๐ บาท
๑๑. นายอาเฮีย แซ่เอ็ง บริจาคเงิน จำนวน ๒๐๐ บาท
๑๒. ห้างเบ็กเกอชวค บริจาคเงิน จำนวน ๑๐๐ บาท
๑๓. นางสมบุญ ทรัพย์เย็น บริจาคเงิน จำนวน ๑๐๐ บาท
๑๔. นายอาทร ศิริกันทรารณณ์ บริจาคเงิน จำนวน ๑๐๐ บาท
๑๕. น.ส. มณี ศรีเพ็ญ บริจาคเงิน จำนวน ๑๐๐ บาท
๑๖. พระครูโสภณสมาวิวัฒน์ บริจาคใบชา จำนวน ๒ กระป๋อง
๑๗. โรงงานยาสูบ กระทรวงการคลัง บริจาคบุหรี่เกล็ดทอง จำนวน ๒๐ ห่อ
๑๘. บริษัทบุญรอดบริวเวอรี่ จำกัด บริจาคน้ำหวาน จำนวน ๒๐๐ โหล

๑๙. องค์การอุตสาหกรรมท่องเที่ยว กระทรวงเกษตร บริจาคน้ำแข็ง จำนวน ๒๐ ชอง
๒๐. บริษัทโอสดสภา (เติกเซงหยู) จำกัด บริจาคยาชุด จำนวน ๑๐,๐๐๐ ชุด
 ให้นายอภัยพิชัย จำนวน ๑๒ ชุด
๒๑. บริษัทเสริมสุข จำกัด บริจาคเป๊ปซี่โคล่า จำนวน ๔๘ ชุด
 ให้น้ำส้มมิรินดา ๔๘ ชุด ให้น้ำมะเน็คมิรินดา จำนวน ๔๘ ชุด
๒๒. บริษัทปลูกเศกโอสด จำกัด บริจาคยาหอมทรงโปรดผอบทอง จำนวน ๑๐ โหล
๒๓. บริษัทบริบูรณ์โอสด จำกัด บริจาคยาชุด จำนวน ๒๐๐ ชุด
๒๔. บริษัทเทวกรรมโอสด จำกัด บริจาคยาประสระนอแรด จำนวน ๒๐,๐๐๐ ชอง
 ยาอมกามัน จำนวน ๑,๐๐๐ กล่อง
๒๕. ห้างขายยาแก้วสารพัดนึก บริจาคยาไฮโปเกิร์บาร์ม จำนวน ๖๐๐ หลบ
๒๖. บริษัททรงโอสด จำกัด บริจาคยาผงสำเร็จตราบุญแจ จำนวน ๓๐๐ ชอง
 ยาใส่แผลสด ๔ โหล ยาแก้ลม ๓๐๐ ชอง ยาแก้โรคผิวหนัง จำนวน ๔ โหล
 สบู่หอมตราบุญแจ จำนวน ๔ โหล
๒๗. บริษัทไทยบินเพชร จำกัด บริจาคยาธาตุบเซย จำนวน ๒๔ ชุด
 ยาขมยี่บั้นเพชร ๒๔ ชุด และยาแคง จำนวน ๖๐ ชุด
๒๘. ห้างขายยาจลโมกษ์ บริจาคยากวาดไถ จำนวน ๖๐๐ ชอง
๒๙. บริษัทไทยน้ำทิพย์ จำกัด บริจาคโคคาโคล่า จำนวน ๒๔๐ ชุด
 น้ำส้มแฟนต้า ๒๔๐ ชุด และสไปร์ท์ จำนวน ๒๔๐ ชุด
๓๐. บริษัทท่องเที่ยวไทย จำกัด บริจาคไอศกรีม จำนวน ๖๐๐ ถ้วย
๓๑. บริษัทเซเว่นอ๊พบอตส์ลิ่ง (กรุงเทพฯ) จำกัด
 บริจาคเซเว่นอ๊พ ๑๔๔ ชุด เขาคี จำนวน ๑๔๔ ชุด
๓๒. น.ส. เล็ก ลำชา บริจาคหัวน้ำหวาน จำนวน ๒๔ ชุด
๓๓. บริษัทเฟรเซอร์แอนด์คีนีฟ จำกัด บริจาคน้ำหวานบิงโก จำนวน ๔๘๐ ชุด
๓๔. บริษัทยูเนียนโซดา จำกัด บริจาคน้ำหวาน จำนวน ๒๔๐ ชุด
- กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลกาลทานของบรรดาท่านพุทธศาสนิกชน
 นับแต่ ๖๗๖ นายกรัฐมนตรี ท่านรัฐมนตรี ท่านเจ้าของ ผู้จัดการห้างร้าน บริษัท
 องค์การ โรงงานและสาธารณชนทั้งหลายซึ่งได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สิน น้ำอิตลม เครื่องดื่ม
 ยาสูบ ยารักษาโรค และกบฏียภัณฑ์อื่น ๆ ส่งมาให้กรมศิลปากรจัดสิ่งซึ่งเป็นสขบริโลก
 ถวายแก่พระภิกษุและสามเณรที่เข้าชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในเทศกาล
 เข้าพรรษาปี พ.ศ. ๒๕๐๗ นี้ ขอทูกท่านจงประสบแต่สิ่งมิ่งมงคล สมบูรณ์พูนผลด้วย
 จตุรพิพร ตลอดจนกาลนาน เทอญ.

กรมศิลปากร

๓๑ กรกฎาคม ๒๕๐๗